

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

ÖZBEKÇEDE FİİL TÜRETİMİ

Aysel CENGİZ

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

ÖZBEKÇEDE FİİL TÜRETİMİ

Aysel CENGİZ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

ÖZET

CENGİZ, Aysel. *Özbekçede Fiil Türetimi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Konuşurların ihtiyaç duyduğu yeni sözcükleri karşılamak için diller farklı türetim yolları sunar. Ekler aracılığıyla var olan sözcüklerden yeni sözcükler türetmek, Türk dillerinde yaygın kullanılan yollardan biridir. Bu çalışmada da Özbekçedeki fiil türetim biçimleri betimlemeli-işlevsel bir yöntemle araştırılacaktır. Örnekler Özbek romanının kurucusu sayılan Abdulla Kadiri'nin *O'tkan Kunlar* adlı eserinden alınacaktır. Özbekçede fiil türetimi için isim ve fiillere getirilen ekler incelenerek ekler dışında farklı fiil türetim yollarının olup olmadığı araştırılacaktır. Her ek işlevsel ve biçimsel özellikleri bakımından değerlendirilecektir. Fiilleri işlev ve biçim olarak etkileyen fiilde çatı ve olumsuzluk konusu da araştırma dahilinde incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler

Özbekçe, isim, fiil, fiil türetimi.

ABSTRACT

CENGİZ, Aysel. *Verb Derivation in Uzbek*, Master's Thesis, Ankara, 2023.

Languages offer different ways of derivation to meet the new words that speakers need. Deriving new words from existing words through affixes is one of the ways commonly used in Turkic languages. Examples will be taken from the work called *O'tkan Kunlar* by Abdulla Kadiri, who is considered the founder of the Uzbek novel. By examining the suffixes brought to nouns and verbs for verb derivation in Uzbek, it will be investigated whether there are different verb derivation ways other than suffixes. Each suffix will be evaluated in terms of its functional and formal characteristics. The subject of verb form and negation, which affects verbs in terms of function and form, will also be examined within the scope of the research.

Keywords

Uzbek, noun, verb, verb derivation.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR	x
DİLBİLGİSEL NOTASYON KISALTMALARI.....	xi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ÖZBEKLER VE ÖZBEKÇE	2
1.1. ÖZBEKLERİN TARİHİ VE COĞRAFYASI	2
1.2. ÖZBEKÇENİN TÜRK DİLLERİ ARASINDAKİ KONUMU	4
1.3. ÖZBEK EDEBİ DİLİ VE EDEBİYATI.....	7
1.3.1. Abdulla Kadiri (1894-1938).....	11
2. BÖLÜM: FİİL TÜRETİMİ	13
2.1. ÖZBEKÇEDE İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER.....	20
+a-.....	20
+(a)r-	21
+(a)y-	21
+cira-	22
+Da-.....	22
+Ka-.....	23
+Kar-.....	23
+Ki-.....	23
+Kira-.....	24
+i-.....	24
+illa-/+ulla-	25
+ira-	25
+(i)t-/+ot-.....	25
+na-.....	26
+ra-	26
+sa-/+si-.....	27
+sit-.....	27
+sira-	28
+şa-/+şi-.....	29

+la-.....	30
+lan-	32
+laş-	33
+lat-	34
+lantir-	34
+laştir-.....	35
+sin-.....	36
+q-/ +k-.....	36
2.2. ÖZBEKÇEDE FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER.....	37
-a-.....	37
-Ka-.....	37
-i-.....	38
-iq-/ -ik-	38
-la-.....	39
-sa-	39
-ta-	39
-l-.....	40
-t-	41
-Dir-	41
-Dar-	42
-ar-/ -ir-	43
-KXz-.....	43
-KXr-	44
-iz-/ -uz-	45
-sat-.....	45
-ş-	45
-n-.....	47
-msira-	48
-nqira-	48
3. BÖLÜM: FİİL DİZİNİ.....	49
3.1. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER	49
+a-.....	49

+(a)r-	50
+(a)y-	50
+cira-	51
+Da-	51
+Ka-	51
+Kar-	51
+Ki-	51
+Kira-	52
+i-	52
+illa-/+ulla-	52
+(i)t-/+ot-	53
+na-	53
+ra-	54
+sa-/+si-	54
+sit-	54
+sira-	54
+şa-/+şi-	55
+la-	55
+lan-	59
+laş-	62
+lat-	63
+lantir-	63
+sin-	63
+q-/+k-	63
3.2.FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER	64
-a-	64
-Ka-	64
-i-	64
-iq-/ik-	64
-la-	64
-sa-	65
-ta-	65

-l-	65
-t-	70
-Dir-	73
-Dar-	77
-ar-/-ir-	77
-KXz-	78
-KXr-	79
-iz-/-uz-	79
-sat-	79
-ş-	79
-n-	82
-msira-	85
-nKira-	86
SONUÇ	87
KAYNAKÇA	89

KISALTMALAR

age. : adı geçen eser

bk. : bakınız

ev. : Çeviren

der. : derleyen

OTIL : O'zbek Tilining İzohli Lug'ati

ÖTS : Özbekçe Türkçe sözlük

s. : sayfa

S. : sayı

TUUTL : Turkcha Uzbekcha Uzbekcha Turkcha Lug'at

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğeri

OIL : O'zbekcha Inglizcha Lug'at

Yay. : yayın

OK : *O'tikan Kunlar*

EK : Çağatayca El Kitabı

DİLBİLGİSEL NOTASYON KISALTMALARI

1	birinci kişi
2	ikinci kişi
3	üçüncü kişi
AİT	aitlik
AYR	ayrılma durumu
BEL	belirtme durumu
BUL	bulunma durumu
ÇK	çoğul kişi
ÇOK	çokluk
EKF	ek fiil
EMR	emir
FF	fiilden fiil yapım eki
Fİ	fiilden isim yapım eki
GEÇ	geçmiş zaman
GEL	gelecek zaman
GEN	geniş zaman
İ	iyelik eki
İF	isimden fiil yapım eki
İİ	isimden isim yapım eki
İLG	ilgi durumu
İST	istek
KÜÇ	küçültme eki
OLZ	olumsuz

PEK pekiştirme

SF sıfat fiil

SOR soru

ŞİM şimdiki zaman

ŞRT şart

TK tekil kişi

YOK yoksunluk

YÖN yönelme durumu

ZF zarf fiil

GİRİŞ

Dillerin yeni sözcük ihtiyacını karşılamasının farklı yolları vardır. Bunlardan en iyi bilineni var olan kelime köklerine eklerin getirilmesi ile yeni sözcüklerin türetilmesidir. Türk dilleri ek dağarcığı bakımından benzerlikler yanında dikkate değer farklılıklar da göstermektedir. İşbu benzerlik ve farklılıklar da bu konuda pek çok araştırma yapılmasını gerekli kılmıştır.

Bu tezin konusunu Özbekçedeki fiil türetim biçimleri oluşturmaktadır. Üç bölümden oluşan bu çalışmada söz konusu fiiller, Özbek edebiyatının güçlü kalemi Abdulla Kadiri'ye ait "*O'tkan Kunlar*" adlı eserden derlenmiştir. Özbekler ve Özbekçe adlı birinci bölümde Özbeklerin tarihsel gelişimi, sosyal yaşamı üzerinde durulmuş, Özbekçenin Türk dilleri arasındaki yerinden bahsedilmiştir. Özbek edebiyatıyla ilgili genel bilgilerin de yer aldığı bu bölümde çalışmanın verilerini elde ettiğimiz *O'tkan Kunlar* romanının yazarı Abdulla Kadiri hakkında da bilgilendirme yapılmıştır.

Fiil Türetimi adlı ikinci bölümde ilk olarak fiil söz yapımı hakkında genel bilgilendirme yapılmış sonrasında da Özbekçedeki fiil yapısı ve fiil türetim konusu incelenmeye çalışılmıştır. Yine bu bölümün devamı olarak Özbekçede İsimden Fiil Yapan Ekler ve Özbekçede Fiilden Fiil Yapan Ekler başlıkları altında çalışma dahilinde incelenen fiil türetim ekleri gösterilmiştir. Tespit edilen eklerin her biri işlevsel ve biçimsel açılarından incelenmiştir. Her bir ek için metinden örnek cümleler alınarak bu cümlelerin dilbilimsel notasyonu yapılmıştır. Özbekçede ekler dışında fiil türetim için kullanılan farklı yöntemler de çalışma dahilinde araştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan Dizin adlı üçüncü bölümde ise taranan eser kapsamında elde etmiş olduğumuz fiillerin yer aldığı liste bulunmaktadır. Saptanan türetim ekleri, isimden fiil ve fiilden fiil yapan ekler olarak iki başlık altında verilmiştir.

Tespit edilen ekler türetilme biçimlerine göre isimden fiil yapan ekler ve fiilden fiil yapan ekler olmak üzere sınıflandırılmıştır. Sınıflandırmadan sonra ekler betimlemeli ve işlevsel açılarından incelenmiştir. Konu fiil türetimi olduğu için çatı konusu ayrıca ele alınmıştır. Çatıya etki eden türetim ekleri, fiilden fiil yapan ekler başlığı altında yer almaktadır. Bütün olarak çalışma belli bir korpusa dayalı işlevsel betimlemeleri olan bir inceleme niteliğindedir.

Araştırmayı oluşturan fiil türetim ekleri yalnızca Abdulla Kadiri'nin *O'tkan Kunlar* adlı eserinden derlenmiştir. Dolayısıyla bu eser, çalışmanın sınırını oluşturmaktadır. Eserde örneğine rastladığımız fiil türetim eklerinin yanı sıra örneğine rastlamadığımız ama Özbekçede var olduğu hâlde işlek olmayan fiil türetim eklerinden de kısaca bahsedilmiştir. Bu eserdeki fiil türetim eklerinin kullanım sıklıkları incelenerek aktif ve pasif durumda olan ekler saptanmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM: ÖZBEKLER VE ÖZBEKÇE

1.1.ÖZBEKLERİN TARİHİ VE COĞRAFYASI

“Özbek” veya “Özbek ulusları” terimleri Orta Asya’daki kavimlerin adı olmakla birlikte Çağatay sözcüğüne karşılık gösterilmiş; Özbeklerin tüm askeri halkı on beşinci asırda Altın Orda Hanlığının yıkılışına ve boyların Özbek, Kazak ve Nogay olarak ayrılışına dek tek bir kavim olarak görülmüştür (Togan, 1981:31).

Özbek Devleti, Altın Orda Hükümdarı Özbek Han (1312-1340) soyundan gelenler tarafından kurularak Fergana’daki Türkleri bir araya getirmiştir. Türkistan bölgesi Moğol istilası altındayken (14. asrın sonları 15. asrın başları) Türkistan Türkleri bu taht mücadelelerinden uzak kalarak XV. asrın ortalarına doğru bir güç hâline gelmeye başlamıştır. Nihayet, Batu’nun kardeşi Şeybani (Şıbani) soyundan gelen Ebu’l Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han’ın adını verdiği devleti 1428’de kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından yararlanan Ebu’l Hayr Han, Ebu Said’e yardım ederek 1451’e kadar Türkistan’ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır (Saray, 1993:15).

Ebu’l Hayr’ın yönetimini beğenmeyenler ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra Kazaklar diye adlandırılmışlardır. Moğollarla yapılan savaşlar sonucunda Ebu’l Hayr Han 1468’de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Şah Budak Han da devleti idare edememiş, ondan sonra tahta geçen oğlu Şeybani Han, idareyi güçlendirmiş ve Babür Şah’ı yenerek hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylelikle Özbek Türkleri 16.yy başlarında Timurluların hâkimiyetine son vererek Türkistan’a yayılıp büyük bir güç hâline gelmişlerdir.

1510’da Şeybani Han’ın Şah İsmail’e yenilmesini fırsat bilen Babür Şah, Şah İsmail’in de yardımlarıyla Türkistan’ı istila etmiştir. Fakat 1512’de Özbek Türklerine tekrar yenilerek Türkistan’dan gitmek zorunda kalmıştır.

17.yüzyılın sonlarına kadar Türkistan’da elde edilen barış ortamı, ilk olarak Moğol asıllı Kalmukların, sonra da Çin asıllı Jungarların istilalarıyla tekrar zarar görmüştür. 1740 yılında Buhara, Harezmi, Maveraünnehir ve çevresini ele geçiren Nadir Şah, Astrahan Hanlığına son vermiştir. Nadir Şah’tan sonra da Mangıthanlar sülalesi hakimiyeti ele geçirmiş ve 1860’a kadar sürdürmüşlerdir.

Nadir Şah’ın ölümüyle birlikte (18.asrın ilk yarısının sonları) Türkistan’daki hanlıklar tekrar ayaklanmaya başlamış, Merv ve Horasan bölgeleri için mücadele etmeye başlamışlardır. 18. yüzyılın başından itibaren bölgeyi istila etmeye başlayan Ruslar, 1860’lı yılların ortasında Buhara ve Hive hanlıklarını hâkimiyetleri altına alıp Hokand Hanlığını yıkmışlardır (Eckmann, 1996:208-209). Bunun ardından Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuş olsa da 1924 yılına gelindiğinde o da Ruslar tarafından istila edilmiştir. O zamandan 1991 yılına değin Özbek Türkleri Rusların egemenliği altında yaşamıştır. 20 Haziran 1990 yılında bağımsızlığını eline alan Özbekistan, 1 Eylül 1991

yılında da bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 yılında düzenlenen referandum ile bu bağımsızlık ilanı resmi olarak onaylanmıştır.

Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan Özbeklerin çoğu Özbekistan'da yaşamaktadır. Özbekistan'dan sonra sırasıyla Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Rusya gelir diyebiliriz. Buralar dışında Afganistan, Çin, Türkiye, Pakistan, Suudi Arabistan bölgelerinde yaşayan Özbekler de yok değildir.

Türk dünyasında Kazaklardan sonra en kalabalık olanlar Özbeklerdir ki bunlar 1897 nüfus sayımında beş vilâyette 726.072, hanlıklarla beraber 2.062.072 kişi idiler. Machatschek'e göre' 1911 yılında Özbekler 1.832.000, şartlar 2.346.000 (hepsi 4.178.000) gösterildiği hâlde, 1922 hesabında ikisi birlikte 3.757.309 kişi olarak gösterilmiştir (bunlardan 957.569 kişi eski Buhara Hanlığında, 31.800 kişi de eski Hive Hanlığındadır) (Togan, 1981:27).

Bugün Özbekler, Özbekistan'da 24 milyon, Afganistan'da (5 milyondan fazla), Tacikistan'da (2 milyondan fazla), Kazakistan'da (500 bin), Türkmenistan'da (450 bin), Kırgızistan'da (780 bin), Rusya, Türkiye ve Arap ülkelerinde sayısı bir milyondan az olmayan diasporalar şeklinde yaşamaktadır (Öztürk, 2011:1).

İbn 'Arabşâh'a göre, bu Özbek (Deşt) Türkleri bütün Türkler arasında dilleri en fasih, zeki, erkek ve kadınları çok güzel, umumiyetle aristokrat olup yalana, dolana tenezzül etmeyen centilmenler sayılmışlardır. Yedisu'dan Kırım'a kadar uzanan bozkırlarda yaşayan bu Özbeklerin dili, o zamandan kalan halk şiir parçalarında ve diğer âbidelerde görüldüğü gibi, hemen hemen bir olmuş; bugün yine Özbek, Kazak ve Mangıt-Nogayların dillerinde belirli bazı Kıpçak özellikleri¹ kısmen korunmuştur. Hayat tarzları ve âdetleri de "Türk- Çiğil" ve "Türkmen-Oğuz" guruplarına mukabil olarak birdir (Togan: 1981:33).

Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Maveraünnehir ve Fergana havzasında yer alan Özbekistan, Türkistan'ın coğrafi, tarihi ve kültürel merkezlerinin başında gelir. Kuzeyde Kazakistan, kuzeydoğuda Kırgızistan, güneydoğuda Tacikistan, güneyde Afganistan ve güneybatıda Türkmenistan ile komşu olan Özbekistan Cumhuriyeti, 447.400 km² alana ve 34,23 milyon nüfusa sahiptir. Taşkent, ülkenin hem başkenti hem de en büyük şehridir. İdari olarak on iki bölgeye ayrılan Özbekistan'ın diğer önemli şehirleri de Buhara, Hokand, Hive, Semerkand, Andican, Fergana, Namangan, Nevai, Ürgenç ve Nukus'tur.

Ülkenin % 80'i ovoidur ve ayrıca Tanrı Dağları'ndan kuzeyde Hisar ve ülkenin güneyindeki Altay Dağları'na kadar uzanan yüzlerce kilometre uzunluğunda dağlar

¹ 1) Başka Türkçelerdeki ç' ler "ş yahut -es" olur; 2) "l" ve "n" ile başlayan edatların, baş harfi açık yani sesli harfle biten kelimelerle birleşmelerinde "l" ve "n" harfleri "d" olur; 3) kelime ortasındaki ve sonundaki "ghv" ve "g" harfleri sesli harften sonra gelirse "v", "y" •olur; 4) "gh", "g" harfleri sesli harften önce gelirse sesli harfi uzatır; 5) açık "a" yerine imaleli "e" kullanılır.)

vardır. Küçüklü ve büyüklü 600 nehir vardır ve bunların içlerinden en önemlileri Sirderya ve Amuderya'dır.

Karasal iklime sahip olan Özbekistan'da yazlar sıcak ve kurak; kışlar ise soğuk olur. Özellikle alçak alanlarda çöl iklimi görülmektedir. Ülkenin batı tarafında yağış azdır, doğu tarafında ise yükseltinin de etkisiyle batıya nazaran yağış miktarı biraz fazladır. Bitki örtüsü olarak çöl bitkileri, plato ve dağlık bölgelerdeki step bitkileri ve dağ çayırları bulunmaktadır.

Özbekistan'da tarıma dayalı bir ekonomi olup nüfusun % 30'u tarım sektöründe çalışmakta ve milli gelirin % 75'i tarımdan sağlanmaktadır. Pamuk, ipek kozası, meyve-sebze üretimi boldur. Hayvancılığın da önemli bir geçim kaynağı olduğu ülkede başlıca yeraltı kaynakları petrol, kömür, doğal gaz, çinko, kurşun ve bakırdır.

1.2.ÖZBEKÇENİN TÜRK DİLLERİ ARASINDAKİ KONUMU

Çağataycanın devamı niteliğinde kabul edilen Özbekçe, Türk dilinin Doğu Türkçesi dil grubuna girmektedir. Bu gruba Karluk ya da ayak-tağlık grubu da denilir. "Özbek" adından önce Özbekçe için Türkçe, Çağatayca ve Hakaniye Türkçesi gibi çeşitli adlandırmalar kullanılmıştır.

Özbek Türkçesi, Çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçelerden birisidir. Özbekistan'ın dışında yoğun olarak Kazakistan, Kırgızistan, Türkistan'ın kuzey tarafı, Afganistan, Tacikistan bölgelerinde konuşulur.

Oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dillerinin sınıflandırılması, çeşitli dilbilimci, filologlar hatta filozoflar tarafından XVI. yüzyılda başlatılmıştır (Dilaçar, 1964:41). Çeşitli Türk şiveleri hakkında bilgiye ulaştığımız DLT de bu sınıflandırmaya dahil edilirse, bu çalışmaların XI. yüzyıla dayandığını söylemek mümkündür.

Çağdaş Özbek dili Güney-Doğu, Güney-Batı ve Kuzey-Batı olmak üzere üç ağız grubundan oluşmaktadır. Bu ağızlar Karluk, Kıpçak ve Oğuz dillerinin özelliklerini yansıtmaktadırlar (Abdurrahmanov vd., 2008:18).

Johanson Türk dillerini altı başlık (1. Güney-batı (GB) kolu: OğuzTürkçesi 2. Kuzey-batı (KB) kolu: Kıpçak Türkçesi 3. Güney-doğu (GD) kolu: Uygur Türkçesi 4. Kuzey-doğu (KD) kolu: Sibiry Türkçesi 5. Oğur-Bulgar Türkçesinin temsilcisi Çuvaşça 6. Argu Türkçesinin temsilcisi Halaçça) altında gruplandırmıştır. Bu sınıflandırmaya göre GD kolunda Batı Karlukçanın devamı niteliğinde Özbekçe ve ağızları; Doğu Karlukçanın devamı niteliğinde de Uygurca ve ağızları yer almaktadır (Johanson, 1982: 82-83).

Karlık grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde kuzey ve batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Stefan Wurm Özbek Türkçesini dört ağza dayandırır: (Wurm, 1989: 140)

1. Kıpçak Özbekçesi
2. Kuzey Özbekçesi
3. Güney Özbekçesi
4. Türkmenceleşmiş Özbekçe

Kıpçak Özbekçesi, Kazak Türkçesinin etkisi ile şekillenmiştir. Kuzey ve Güney grupları asıl Özbekçeyi meydana getirir. Kuzey Özbekçesi ünlü uyumları bakımından sağlamdır. Güney Özbekçesinde uyumlar bozulur, İran ve Tacik dillerinin etkisi görülür. Türkmenceleşmiş grup ise Oğuzca özelliklerin ağır bastığı gruptur (Buran ve Alkaya 2007:153).

Özellikle morfolojik yapıları dikkate alarak bir tasnif oluşturan Schönig' in tasnifine göre "Oğuz, Kıpçak ve Güney Doğu Türkçeleri" merkezi Türkçeyi oluşturmaktadır. Merkezi Türkçe tanımını -d>-y (adak-ayak) ses değişimini gösteren diller için kullanmaktadır (Schönig 2013: 222).

Güney Doğu Türkçesiyle Kıpçak Türkçesinin birçok benzerlik barındırdığını bilmekteyiz (tablo 1). Schönig, Güney Doğu Türkçesinin (Türkçenin diğer batı, kuzey, doğu, güney kollarına nazaran) geçiş dili olduğuna, daha fazla Doğu Türkçesi özelliği gösterdiğine değinmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında Özbeklerin merkez Kıpçak bölgesinden ayrılarak (16.yy başlarında) Maveräünnehir bölgesine göç edip orada Farsça, Çağatayca konuşurlarıyla birlikte yaşamaları etkili olmuştur. Bu sebeplerdir ki modern Özbek dilinde Kıpçakça, Çağatayca özellikler görülürken kırsal kesimlerde (göç etmeyen grup) Batı merkez Kıpçakçası özellikleri görülmektedir (2013: 247).

6	KIPÇAKÇA				GÜNEY-DOĞU TÜRKÇESİ	
	Batı-Merkez Kıpçakçası			Kırgız Kıp.	Özbekçe	Modern Uygurca
	Uz. B.	VOK	OA			
*süňök	genizsil -					genizsil +
kılıcı ad	-UvçI					-GUçi
*ev ‘ev’	üy-üv	öy-üy	Üy	üy-ü	üy-ev	üy (üg)
‘saç’	Çaç	çeç	Çaç		Saç	çaç-saş
*tağlığ	*tavlı			*to:lu	tağli	tağlıq
‘ağlamak’	*yığla-			*ığla-	*yığla-	
Olumsuz zf.	*-mAyIn			-Bay	*-mAyIn	

Tablo 1

Özbek Türkçesi ağızlarını üç grup hâlinde tasnif etmek mümkündür:

1. Y’li ağızlar (Karluk): Fergana Vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya...
2. C’li ağızlar (Kıpçak): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az). Genellikle sayılan şehirlerin merkezi dışındakiler...
3. Oğuz grubu: Harezm, Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin Harezm’e yakın bölgeleri ve Türkmenistan’ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri (Yaman, 1994: 150).

Son tasnif çalışmalarından biri olan Prof. V. V. Reşetov’un tasnifinde Özbek ağızları Karluk-Çiğil-Uygur grubu, Kıpçak grubu ve Oğuz grubu olmak üzere üç ana grupta toplanmıştır. Bunlardan Karluk-Çiğil-Uygur grubu, Uygur Türkçesine yakın olup Tacikçenin tesirinde kalmıştır. Bugünkü Özbek yazı diline esas alınan Taşkent ve Fergana ağız grupları da bu ana gruba dahildir. Kıpçak grubu, Kazak ve Karakalpak Türkçeleri tesirinde, Oğuz grubu ise Türkmen Türkçesinin etkisinde kalmışlardır (Reşetav ve Şaabdürrahmanav, 1978:29).

Meşhur Türkolog E. D. Polivanov hiçbir Türk dilinin Özbekçe kadar çeşitli diyalekt farklarına sahip olmadığını öne sürmektedir. Bu durum, Özbek halkının etnik yapısının karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Özbek halkının ve dilinin oluşumunda Karluk, Oğuz, Kıpçak boylarının etkisi büyüktür. Diğer boylara nazaran en çok etki Karluklara aittir. Şüphesiz Tacik (İran) boylarının da yine Özbek halkı ve dili üzerinde etkisi görülmektedir. Özbekistan ve çevresinde yer alan denizlerde, boylarda, yerlerde vb. yukarıda bahsedilen boylara ait birçok sözün ad olarak kullanılması bu karmaşık etkileşim durumunu açıkça ortaya koymaktadır (Abdurahmonov ve Mamajonov, 2002:44).

Özbek Türkçesi 1929-30’dan 1937’ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden de Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak 1937’den sonra yapılan değişiklikler neticesinde yazı dili,

İrancalaşmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır (Tekin ve Ölmez, 1999:132-133)

Özbek halkı ve dili, 11. veya 12. yüzyıllarda diğer Türk halkları ve onların dilleriyle şekillenerek ortaya çıkmıştır. Özbek halkının etnik yapısı ve ağızları hakkında ulaşılan bilgiler, “Özbeklerin Tarihi ve Coğrafyası” adlı bir önceki bölümde anlatılan karmaşık tarihi süreçleri kanıtlar niteliktedir.

Özbekler 1930 yılına kadar Arap alfabesi, 1940 yılından itibaren ise Kiril alfabesi kullanmaya başlamıştır (Öztürk, 2011:1). 1991 yılında Özbekistan’ın bağımsızlığını ilan edişiyile Latin alfabesi tartışmaları ortaya çıkmış, 1993 yılında ortak Türk alfabesinden biraz farklı olan yeni Latin alfabesi kabul edilmiştir. Fakat 1995 yılında İslam Kerimov’un onayıyla değiştirilen bu alfabe Türk fonetiğine uymayan, daha hatalı ve eksik bir alfabe hâline gelmiştir. 1995’te yapılan değişiklik, hem bu alfabeyi ortak Latin alfabesinden uzaklaştırmış hem de alfabeyi karışık ve kullanışsız duruma getirmiştir. İngiliz-Latin alfabesi esas alınarak hazırlanan 1995 Özbek- Latin alfabesinde, ortak Türk alfabesinde ve Türk-Latin alfabelerinin hiçbirinde yer almayan işaretler bulunmaktadır. Bu alfabede, Kiril alfabesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinin ses yapısına ters düşen işaretler bulunmaktadır. Harf sırasında Türkiye Türkçesi yerine İngiliz alfabesinin, harflerin telaffuzunda ise batı dillerinin ve Rusçanın esas alınması, ayrıca h, x, k, q, n, n gibi ünsüzlerin kalın ve ince sıralı kelimeler için ayrı ayrı kullanılması ve Türkçenin temel ünlülerinden olan ı ve ü ünlülerini gösteren harflerin olmaması başlıca olumsuzluklardır (User, 2020:349-352).

1.3.ÖZBEK EDEBİ DİLİ VE EDEBİYATI

Dil, milletleri bir araya getirir, benliğini ortaya çıkarır ve canlılığını sürdürmesini sağlar. Dillerini koruyamayan milletler, benliklerini kaybederek yok olmaya ya da değişmeye mâhkum kalmaktadır. Birliğine, bağımsızlığına düşkün olan Özbekler de bu hususta dillerine sahip çıkmak için özen göstermektedir. Çağdaş Özbek edebi dilini, Özbek milli dilinin en iyi şekli olarak kabul ederler. Edebi dilin, milli dil için kullanılabilecek en iyi dil olduğu düşünülmektedir.

Orta Asya’da hüküm süren Araplar, Farslar ve Moğollar yerli halk ve kabilelerin dilinde, düzeninde güçlü bir etki oluşturamamıştır fakat belli dönemlerde Arapça yazı dili, Farsça resmi ve kısmen edebi dil olarak kullanılmıştır. 14. ve 15. asırlarda Moğol boylarının, Türk boylarıyla yakınlaşma ve Türkleşme süreci hız kazanmıştır. Bu dönemde Özbek edebi dilinin ve Özbek halkının gelişim süreci tamamlanmıştır. Bilim, kültür ve edebiyat gelişmiştir (Abdurrahmanov vd., 2008:13).

Çağdaş Özbek edebi dilinin sözlü ve yazılı olmak üzere iki şekli bulunmaktadır. Elbette yazılı ve sözlü derken konuşma dili ve yazı dilini kastetmekteyiz. Konuşma dili, doğru telaffuza ve duyulanı anlamaya dayanır. Bu dil şeklinin temelini ses, vurgu, tonlama, ahenk, duraklama, tını, ritim, tempo gibi unsurlar oluşturmaktadır. Bu dil,

destanlar, koşuklar, atasözleri, deyimler, bilmeceler, masallar gibi sözlü dönem ürünleriyle iyice öne çıkmıştır. Bu eserler, kulaktan kulağa söylenerek sonraki dönemlere ulaştırılmış ve Özbek edebi diline özgü deyişleri ortaya çıkarmıştır. Sözlü dil daha çok edebi üslupta ortaya çıkar, bu konuda jest-mimikler, hitap şekli gibi ifade ve tavırlar çok önemli rol oynar.

Edebi dilin yazılı şekli ise yazı sistemine ve bu sistemin özelliklerine (grafem, orfogram) dayanır. Yazım da şüphesiz harfler, noktalama işaretleri, diziliş gibi bileşenlerden meydana gelir, bu da bize yazımın esasının optik-grafik unsurlara dayandığını gösterir. Yazı dilinde öğretici, resmi ve halkın anlayabileceği tarzda farklı özelliklere sahip çeşitli üsluplar yer almaktadır (Jamalcanov, 2005:6-7)

Özbek dilinin ortaya çıkışında Karluk, Kıpçak ve Oğuz dillerinin etkili olduğu konusunda herkes aynı fikirdeyken hangisinin edebi dile daha yakın olduğu konusunda fikir birliği yoktur. Çoğunlukla Özbek edebi dilinin Karlukçaya dayandığı -özellikle de Taşkent, Fergana gibi şehir ağızlarına- kabul edilmektedir (Reşetâv ve Şâabdûrahmanâv, 1978:43).

Fakat X. Doniyorov ve B. To'ychiboyev gibi bazı dilciler edebi dilin hangi dile dayandığı konusuna daha farklı yaklaşmaktadır. Onlara göre, Özbek edebi dilinin oluşmasında Kıpçak diline ait ağızlar da oldukça etkin rol oynar. Edebi dildeki alfabe sıralanışı, ünlü dizilişi gibi özelliklere bakılması gerektiğini düşünürler. Özbekçede 6 değil 8-9 tane ünlü harf olduğunu savunurlar. Onlar ı-i, a-e, u-ü, o-ö gibi kontrast ünlü çiftlerini oluştururlar.

Özbek edebi dilinin gramer yapısında isim durum eklerinin (yönelme, bulunma, ayrılma) biçimleri Taşkent-Fergana ağızlarına dayanmaktadır. Yönelme durumu “-ga”, bulunma durumu “-da”, ayrılma durumu “-dan” şeklindedir. Diğer ağızlarda ise aşağıdaki gibi bazı farklılıklar söz konusudur. Örneğin Semerkand ağızında “-ga” eki yönelme durumu ve bulunma durumunu gösterir:

1

Buxoroga ketopti “Buhara’ya gitti”
Buhara:YÖN git-:GEÇ-3TK

2

Buxoroga o'qopti “Buhara’da okudu”
Buhara:BUL oku-:GEÇ-3TK

Oğuz lehçesi ağızlarında yönelme durumunda “-ga” yerine “-g’a”, “-ye”, “-ne”, “-na”, “-e” şekilleri kullanılır. Bu şekilde çeşitli belirtme durumu eki ve ilgi eki biçimleri de vardır: “-ni/-nı”, “-ning/-ning” (Kıpçak ağızları), “-ning/-ning”, “-ning/-ing” (İkan,

Karabulak, Hazorasap ağızları), “-ni”, “-ti”, “-pi”, “-yi”, “-mi” (Taşkent ağızı). Bu çeşitlilikler edebi dile geçirilmemiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki ağızların çoğunda belirtme durumu eki ve ilgi eki çok farklılık göstermemektedir. Bu yüzden bu eklerin sayısı Taşkent, Fergana, Hive-Urganç ağızlarında beş, Karşı ağızlarında altıdır. Kıpçak lehçesinin c’li ağızlarında, Karluk-Çiğil-Uygur lehçelerinin İkan, Karabulak ağızlarında ise bu sayı altıdır. Özbek edebi dilinin altı şekilli olmasında da işbu lehçelerin morfolojik özellikleri göz önüne alınmıştır (Jamalcanov, 2005:14-15).

Özbek edebi dilinin tarihi dönemlere ayrılması hakkında farklı görüşler vardır. A.M. Şerbak Çağdaş Özbek edebi dilinin 19. ve 20. asırlara dayandığını iddia ederken G. Abdurrahmanov ise 20. asrın 20-30 yıllarına dayandığını söylemektedir. 20. asır Özbek yazı dili şu dört dönemi kapsamaktadır:

1. Birinci Devir: Arap alfabesinin kullanıldığı yıllar (1900-1929)
2. İkinci Devir: Latin alfabesine kullanıldığı yıllar (1929-1940)
3. Üçüncü Devir: Rus alfabesine kullanıldığı yıllar (1940-1995)
4. Dördüncü Devir: Hem Rus hem Latin etkisinin görüldüğü yıllar (1995-2010) (Jamalcanov, 2005:116).

N.Turniyozov ve A.Rahimov Özbek edebi dilinin tarihi olarak ele alındığında üç temel döneme ayrıldığını söylemektedir:

1. Eski Türk Dili (Bu dönem 6. asra kadar en eski dil, 6. asırdan 10. asra kadar da eski dil olarak kendi içinde ikiye ayrılır)
2. Eski Özbek Dili (14. asırdan 19. asrın ilk yarısına kadar)
3. Çağdaş Özbek Dili (19. asırdan günümüze kadar) (Turniyozov ve Rahimov, 2006:20).

E. Üşenmez, Çağdaş Özbek dili dönemi (19.yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar olan dönem) gelişmelerinin göz önüne alındığında dört döneme ayrılabilirliğini söyler. İlk dönem aydınlanma çağının ilk basamağı olan “Marksizm Dönemi”, ikincisi Cedit hareketinin başladığı “Cedit Dönemi”, üçüncüsü sanatçıların ön planda olduğu “Sovyet Dönemi”, dördüncüsü de edebiyatta çeşitliliğin artıp gelişmelerin arttığı “Bağımsızlık Dönemi” dir (Üşenmez, 2016:471).

Karahanlı ve Çağatay edebiyatlarının devamı niteliğindeki Özbek edebiyatından Marifetçilik Dönemi, Cedit Dönemi, Sovyet Dönemi, Bağımsızlık Dönemi olmak üzere dört bölümde genel olarak bahsedeceğiz.

Marifetçilik döneminde (19.yy ikinci yarısı- 20.yy başları) Özbek edebiyatına toplumsal yaşamla ilgili ve sıradan insana özgü imgeler, duygular halkın konuştuğu dille ifade edilen konular girmiştir. Bu konular özellikle Hokand, Buhara ve Hive edebi muhitlerinde daha etkin bir şekilde ele alınmaya başlandı. Bu devir şair ve yazarlarının eserlerinde klasiklerin edebi mirasına ilginin arttığını görülür. Döneme adını veren

“Marifetçilik” anlayışı halkı aydınlatmayı, geliştirmeyi amaçlamaktadır bu açıdan da eserlerde oldukça sade ve halkın anlayabileceği bir dil kullanılmıştır. Bu bağlamda dönem sanatçıları cahilliği ortadan kaldırmak ve halkı bilinçlendirmek için eserler ortaya çıkarmışlardır. Bu dönemde çıkarılan gazeteler edebiyatı zenginleştirdiği gibi halkın sosyal açıdan bilgilenmesine de katkı sağlamıştır. Özellikle Furkat’ın eğitimle ilgili yazdıkları halkın bilinçlendirilmesinde büyük etki yaratmıştır. Bu dönemin önemli sanatçıları Furkat, Mukimi, Zevki, Kâmil Harezmi ve Anber Hatun’dur.

İsmail Gaspıralı’nın Buhara’da Usul-i Cedit okulunu açmasıyla ortaya çıkan yenileşme, gelişme akımları, Cedit dönemini (20.yy) başlatmıştır. Özellikle basın-yayın alanında büyük gelişmeler görülür, Özbek dilinde birçok yayın çıkartılır. Roman, hikâye, drama gibi birçok edebi tür bu dönemde oluşturulmuştur. Bağımsızlık, milliyetçilik gibi kavramlar bu dönemde en çok işlenen konulardır. Bu konularda eserler üretilmesinin esas sebebi, halkın bu konularda hakkını aramasını ve gerçeklerin farkına varmasını sağlamaktır. Milli bir dil ve milli bir edebiyattan söz etmenin mümkün olduğu yıllar Cedit dönemidir (Akpınar ve Ağca, 2013:67). Eğitim-öğretimi düzene sokmak ve geliştirmek için ortaya çıkan cedit hareketi, zamanla toplumsal düzeni değiştirmeyi, bağımsızlığa kavuşmayı amaç edinmiştir. Behbudi, Münevver Kari, Abdullah Avlani, Hamza gibi edipler okullar açıp dersler oluşturarak, gazete ve dergiler yayımlatarak ceditçilik amacına hizmet etmişlerdir (Abdurahmonov ve Mamajonov, 2002:185). Mahmut Hoca Behbudi, Abdullah Kadiri, Çolpan, Abdurrauf Fıtrat, Abdullah Avlani, Hamza Hekimzâde Niyazi gibi isimler bu dönemde öne çıkan sanatçılardır.

Sovyet dönemi Özbek edebiyatında 1920’li yıllarda romantik, realistik akımlar, mizahî eserler ve nazari düşünceler öne çıkmaya başlamıştır. Bu dönem Özbek şiirinde gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Çolpan’dan esinlenen Aybek, bu dönemdeki en göze çarpan isimdir.

II. Dünya Savaşı başladığında SSCB’deki diğer tüm halklar gibi Özbekler de savaşa katıldı. 1941-45 yılları arasında cepheye giden 1 milyon 433 bin kişiden 500 bini geri dönemedi. Tarihte eşine rastlanmamış olan bu savaş, edebiyata yeni ve güncel problemler ve konular getirmiştir. Bu dönem sanatçılarının pek çoğu savaştayken kalanlar da cephe gazetesinde çalıştılar. Savaş döneminde Özbek sanatçılarla başka halklardan olan yazarlar arasındaki dostluk ve iş birliği ilerledi. Özbek sanatçıların eserleri Rus ve diğer Sovyet cumhuriyetleri dillerine çevrildi.

Bu savaş yıllarında Özbek edebiyatında kahramanlık, insanlık, dostluk, milliyetçilik, refah gibi konuları işlemede tecrübe kazanıldı. Gafur Gulam’ın ırkı, milliyeti, dili ne olursa olsun herkesin eşit olduğunu vurguladığı şiirleri (Men Yahudiy, Sen Yetim Emassan), H. Alimcan’ın bağımsızlık hakkındaki eseri (Muqanna), Aybek’in ünlü romanı (Nevaiy), M. Şeyhzâde’nin (Jaloliddin Manguberdi), Uygun’un ve İ.Sultan’ın (Alisher Nevoiy) dramaları, Zülfiye’nin destanı (Uni Farhod Der Edilar) gibi birçok eser bu dönem edebiyatında insanın, toplumun, tarihin ve zamanın anlaşıldığını

göstermektedir. 1950’li yılların temel özelliği, sanatçıların eserlerinde emekçileri göstermeye uğraşmasıdır. Bu duruma savaşta harabeye dönen memleket, ekonomik durum, insanların huzursuzluğu neden olmuştur. Sovyetlerin savaşı kazanmasından itibaren Lenin, Stalin, Komünist parti iyice övülmeye başlanmıştır. İşçilerin hayatı, kolhoz yaşamı gibi konular romantik bakış açısıyla ele alınıp güzelce tasvir edilmiş* ve işin nasıl yapılacağı, tekniği gibi konular üzerinde durulmuştur. Edebiyat artık parti yandaşı edebiyat hâline gelmiştir. Düzen karşıtı hiçbir şey yazmak mümkün olmadığı gibi yazarlar da karşılığını mutlaka almışlardır. 1950’li yılların başında pek çok edip (M. Şeyhzâde, Mirtemir, S. Ahmed, Şuhrat, Şükrüllah, M. İsmailiy) tutuklanıp sürgün edilmiştir. 1956’da Stalin’in ölümünden sonra yavaşta özgürlük rüzgârları esmeye başlamıştır (Abdurahmonov ve Mamajonov, 2002:188-189).

Bağımsızlığın kazanılmasıyla Özbekler için sosyal, tarihi, ekonomik, politik her açıdan yeni bir dönem başlamıştır. Baskıcı rejimin yerini demokratik sisteme bırakması hem halkı hem edebiyatı olumlu yönde etkilemiştir. Özgürlüğün olmadığı Sovyet döneminden bağımsızlık dönemine geçilmesi, sanatçıların daha önce yasaklanan eserlerinin tekrar yayımlanmasını ve artık realist şekilde her konuda eser üretilmesini sağlamıştır. Bu özgürlük sayesinde konu çeşitliliği artmış ve oldukça kaliteli eserler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Edebi dilin daha da sadeleştiği görülür. Bu dönemdeki eserlerde geçmiş yıllara ait olaylar da ele alınır. Şairler halkın uzak ve yakın geçmişini derinlemesine tasvir etmeye çalışırlar. Özbek dilinin resmi devlet dili olmasıyla birlikte bağımsızlık, özgürlük gibi milli konularda yazılan eserler dergi ve gazetelerde yer almaya başlamıştır. Bu dönemde roman, hikâye, şiir, destan, manzum roman, manzum hikâye, tiyatro gibi her türden esere rastlamak mümkündür.

1.3.1. Abdulla Kadiri (1894-1938)

Bu tez dahilinde Özbek tarihinin en zorlu zamanlarından Hanlıklar döneminin anlatıldığı *O'tkan Kunlar* romanını taradığımız usta yazar Abdulla Kadiri'den bahsetmemek olmazdı. 20. yüzyıl Özbek edebiyatının şüphesiz en önemli isimlerinden olan Kadiri, Özbek edebiyatına gerçekçi roman türünü getiren kişidir. Roman türünde yeni bir devir başlatmış, bu yüzden roman türünün ustası olarak kabul edilmiştir. Çağdaş Özbek edebiyatının dünya çapında meşhur olmasını sağlayan sanatçılardan biridir.

Abdulla Kadiri, 10 Nisan 1894'te Taşkent'te bahçıvanlıkla uğraşan bir ailede dünyaya geldi. Maddi imkansızlıklar yüzünden okula 9-10 yaşlarında başlayabilmiştir. Bahçıvanlıkla, bahçeyle ilgilenmiş, zengin birinin yanında işe başlamıştır. 1912 yılında Rus okulunu bitirdikten iki yıl sonra Taşkent'teki Ebu'l Kasım Medresesi'nde okumaya başladı. Yine bu yılda Resulmuhammedbay isimli tüccarın yanında yardımcı olarak işe girdi. 1914'de adamın büyük kızıyla evlendi ve beş tane çocukları oldu. Kadiri'nin eserler üretmeye başlaması da bu döneme denk gelmektedir. 1919'da “Ozık

Ishlari”, “Ro’sta”, “İshirokiyun” ve “Qizil Bayroq” gazetelerinde görev aldı. “Inqilob” ve “Kommunism Yoldoshi” dergilerinde de çalışmıştır (Matjon ve Sariyev, 2005:129).

Abdulla Kadiri “Mushtum” dergisinin kurucularından biridir. Dergiye başlamasında, Moskova’ya okumaya gitmesi etkili olmuştur. Bu dergi sayesinde tanınmaya başlamış hatta Tolstoy, Maksim Gorki gibi Rus edebiyatının önemli isimleriyle tanışmıştır.

Kadiri’nin keskin dili, hükümeti, komünist partiyi ve Bolşevikleri endişeye düşürdü. Aslında Kadiri’nin romanları ve satirik hikâyeleri sayesinde şöhretinin artması onları rahatsız etmişti. Bu yüzden de sanatçıya iftiralar atılıp eleştirilmiştir fakat bu iftira ve eleştiriler edebi açıdan değil tamamen siyasi sebeplerdendir. 4 Ekim 1938’de vahşice katledildi.

Abdulla Kadiri, kendi zamanının en ileri gelen ediplerinden biriydi. Arap, Fars, Türk dillerini ustalıkla bilir ve iyi şekilde Rusça konuşur, yazardı. Özellikle Doğu ve Avrupa edebiyatlarını yakından takip ederdi (Abdurahmonov ve Mamajonov, 2002:258-259).

“Habibulla Kadiri, Seda-i Türkistan gazetesinin 1 Nisan 1914 yılında çıkarılan sayısında yer alan “Yangi Masjid va Maktab” adlı haberin, babası A. Kadiri’nin ilk makalesi olduğunu söylemektedir. Sonra “Baxtsiz Kuyov” draması (1915 yılında kitap olarak basıldı), “Juvonboz” (1915), “Uloqda” (1916), “Jinlar Bazmi” hikâyeleri çıkarıldı. Bunlar marifetçilik anlayışı doğrultusunda, ceditçilik ruhuyla yazılmış eserlerdir. A. Kadiri cehaleti, geri kalmışlığı, durgunluğu ve genellikle insanın insanlığı bozan illetleri eleştiren ve sert eleştirileriyle ifşa eden bir yazar olarak edebiyata girmiştir” (Abdurahmonov ve Mamajonov, 2002:260-261).

1920’li yıllarda sert, güçlü fel’etonları(eleştirel yazı türü) ve satirik makaleleriyle “Fel’etonların kralı” olarak ün kazanmıştır. Kadiri, eserlerinde elliden fazla takma ad kullanmıştır (Julqunboy, Juboy, Dumbulboy, Jiyan, Kalvak Maxzum, Toshpo’lat Tajang, Ovsar, Shapaloq bunlardan bazılarıdır).

Edebi dilin gelişmesinde büyük katkısı olan Kadiri, eserlerini Özbek dilinin modern açıdan şekillendiği dönemlerde kaleme almıştır. Taşkentli Kadiri, eserlerinde yerel ağız özelliklerini kullanmaz. Kahramanlarının konuşmalarını kişiselleştirmek için bile başka sanatsal araçlara başvurur. Böylelikle, Özbek dilinin tüm zenginliğini, imkânlarını ortaya koymaktadır (Karimov, 2013: 146).

Abdulla Kadiri’nin eserlerinde Türkistan coğrafyası, kültürü, tarihi hissedilmektedir. Özellikle Özbekistan manzaraları ve Özbeklerin yaşayışları göze çarpmaktadır. Onun eserleri, Özbek edebiyatının en güzel, en seçkin eserlerinin başında gelir. Eserlerinde insanlık, adalet, mertlik, dürüstlük, milliyetçilik, ahlak, haksızlıklara boyun eğmeme gibi hayatın içinden gerçekçi konular yer almaktadır. Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Özbek halkı Kadiri’nin bu kıymetli eserlerini okuyabilme fırsatı bulmuştur. Sahip olduğu erdemli kişilik ve benimsediği milliyetçi, ceditçi anlayış eserlerindeki iyi karakterlerde kendini göstermektedir.

1919 yılında yazımına başlanarak 1922 yılında yayımlanmış olması göz önünde bulundurulursa *O'tkan Kunlar*, Özbek edebiyatının ilk tarihi ve realist romanı olma özelliği taşımasının yanı sıra Orta Asya ve Sovyetler Birliğinde de tarihi romancılığın başlamasını sağlamıştır (Merhan 2006: 133,137).

Özbek edebiyatının ilk realist romanı olarak kabul edilen ve sanatçının en meşhur romanı olma özelliği taşıyan "*O'tkan Kunlar*" 1918 ve 1919 yılları arasında yazılmaya başlanmıştır. Üç bölümden oluşan bu romanın birinci bölümü 1924, ikinci bölümü 1925 ve üçüncü bölümü 1926 yılında çıkarılarak ayrı ayrı kitap olarak basılmıştır. 1927 yılında ise bu eser tek bir kitap olarak yayımlanmaya başlamıştır.

2. BÖLÜM: FİİL TÜRETİMİ

Fiil konusu, Türkolojide temel olarak A. V. Gabain, W. Bang, Otto Böhtling, A. N. Kononov, A. M. Şçerbak, R. R. Arat, Tahsin Banguoğlu, Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin, Necmettin Hacıeminoğlu, Talat Tekin, Ahmet B. Ercilasun, Günay Karaağaç vb. gibi kıymetli isimler tarafından ele alınarak incelenmiş ve hâlâ da araştırılmaya devam edilen bir konudur. Sadece Türkoloji değil dilbilim, filoloji, etimoloji, leksikoloji gibi birçok alanda fiil konusu hakkında incelemeler ve araştırmalar yapılmaktadır.

İsimler de dillerde oldukça önemli bir yere sahiptir ancak fiiller hem daha az değişir (alıntı fiiller isimlere nazaran daha azdır) hem yapı bakımından daha karmaşıktır. Johanson, karmaşık yapısından dolayı fiil çekiminin isim çekimine göre pek kopyalanmadığından ve hemen hemen tüm Türk dillerinde (Karayca, Çuvaşça gibi yabancılaşmanın fazla olduğu dillerde dahi) korunduğundan söz eder. Hatta bu süregelen karmaşık fiil yapısının dilin genetik sürekliliğinin işaretçisi olabileceğinden bahseder (Demir 2018:133). Bu bağlamda fiil, diller için esas unsur olarak kabul görmektedir. İsimler tek başlarına hareket, yargı bildiremezken fiiller tek başlarına, isim ya da fiillere eklenerek yargı bildirebilmektedir. İsimlere fiil eklendiğinde yahut isimlere fiil türetim ekleri eklendiğinde yargı bildirebilirler.

Türk dillerinde söz yapımı için kullanılan en yaygın yöntem, eklerin kullanılmasıdır. Genel kaniye göre bu söz yapım ekleri isimlere gelerek türeyen fiiller ve fiil köküne gelen ekler olarak ikiye ayrılmaktadır. Fakat Serebrennikov ve Gadjeva'ya göre bu şekilde bir sınıflama çok da doğru değildir.

Türk yazı dillerinde isimden fiil türetmeyi sağlayan ekler oldukça azdır. Buna nazaran fiilden fiil türetmeyi sağlayan ekler fazladır. Türk dillerinde fiil söz yapımı konusunda pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen yapım eklerinin oluşması ve

gelişmesi sorununun hâlâ net olmadığı kanısındadırlar (Serebrennikov ve Gadjeva, 2018:202)².

Özbekçede fiil türetimi için sentaktik ve morfolojik yöntem kullanılmaktadır. Sentaktik(sözdizimsel) yöntemle kurulan fiiller, sözcüğün hangi söz grubuna ait olduğuna, anlamına ve ekleniş şekline göre ikiye ayrılmaktadır:

Birinci grup “isim + yardımcı fiil” şeklindeki birleşik fiillerden oluşmaktadır (*qabul etti, qabul qıldı, tamam boldu* vb. gibi).

İkinci grup ise “fiil + fiil” şeklindeki karmaşık fiillerden oluşmaktadır. Bu fiiller -a /-a (y), -u/-ü (yu/yü), -b (-ib, -ib, -ub, -üb) eklerini almış fiillere yardımcı fiil ya da yardımcı fiil olarak kullanılan fiillerin eklenmesiyle oluşturulur (*qochib ketti, tutub turdi, kirib keldi, aytu berdi, keta berdi, tusha yazdi, so'zlayu boshladı, istayu chiqdı* vb. gibi). Bu tür fiiller işin-hareketin başlayışı, devam edişi, bitişi, tekrarlanması gibi durumları ifade etmektedir.

Çağatay dilinde yargıların büyük bir kısmı iki unsurun yan yana kullanılmasıyla gösterilmektedir. Bu iki unsurdan birisi genellikle Farsça ya da Arapça, bazen Türkçe bir isim; ikincisi de her zaman Türkçe yardımcı fiillerden biri olur. Çoğunlukla kıl-, yap- kullanılır ama edebiyatta daha çok et-, eyle- gibi yardımcı fiiller tercih edilmektedir (Eckmann, 1988:50). Özbekçede iki fiilin (fiil+yardımcı fiil) birleşimiyle oluşan bu karmaşık fiil yapılarına sıklıkla rastlanmaktadır. Özbekçenin Çağatay dilinin pek çok özelliğini barındırdığı hatta devamı niteliğinde kabul edildiği açıkça bilinmektedir. Bu bakımdan işbu durumun da Çağatay Türkçesinden kaynaklandığı aşikârdır.

Morfolojik(biçimbilimsel) yöntemde ise isimlere ekler getirilerek yeni fiiller türetilir. Eski Özbek dilinde fiil yapımı bazen ekler yardımıyla bazen de sözcüklerin bir araya getirilmesiyle gerçekleştirilmektedir (Abdurrahmanov vd., 2008:267).

Özbekçede leksik ve gramatik özellikler göz önüne alındığında fiil ve yardımcı fiil olmak üzere iki fiil türünden bahsedebilmekteyiz. Fiiller bağımsızdır kısacası tek başlarına yargı, hareket bildirirler (akşamları güneş batar, çocuk kitap okuyor vb.). Eklendiği ismi yönetir ve yönlendirirler (projeyi yürütmek, araba sürmek, eve girmek vb.). Yardımcı fiiller ise tek başlarına hareket bildirmezler bu sebeple isimlere eklenerek fiil oluşturmaktadırlar. A. Hociyev bu fiilleri üç gruba ayırmaktadır:

- 1) Söz yapım için kullanılan, bağlayıcı görevindeki yardımcı fiiller (*bol-, kıl-*)

² Uzun, N. Engin vd. (1992) *Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri - Bir Döküm Denemesi* adlı çalışma aslına bakılırsa bu bakımdan yeterli sayılabilecek bir çalışma olabilir. Türetim ekleri üzerine yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak türetimi sağlayan ekler hakkında pek çok farklı kategoride (taban türü, taban yapısı, yaş, köken, türetim türü) olmak üzere sınıflandırma ve istatistiksel değerlendirmeler sunmaktadır.

- 2) Fiillere eklenerek çeşitli anlamlar ifade eden yardımcı fiiller (*kelip tur-*, *chiqib ket-* vb.)
- 3) İsimlere eklenerek fiil yapan fiiller- kısaca ek fiil- (*ekan*, *edi* vb.) (Hociyev, 1973:5).

Yukarıda da değindiğimiz üzere Özbekçede fiiller esas olarak ekler aracılığıyla ya da sözcüklerin bir araya gelerek birleşmesiyle oluşturulmaktadır.

Ekler yardımıyla fiil türetimi Özbekçede en çok fiilin oluşturulduğu yöntemdir. Özbekçede çok fazla ek olmamasına rağmen bu eklerle çok sayıda fiil oluşturulabilmektedir. Bu açıdan ekleme yoluyla fiil türetimi, en üretken yöntem olarak kabul edilmektedir.

Axmanova'ya göre fiil türetimi hangi yöntemle yapılırsa yapılsın yeni sözcük oluşturmak demektir. Fakat bazı araştırmacılar (M. Mirzayev, S. Usmonov, İ. Rasulov) derece kategorilerinin (dönüslü, edilgen, ettirgen, işteş) ve “*tortqila-*, *külimsira-*, *so'linqira-*” gibi hareketin miktarını belirten fiillerin fiilden fiil türetimi olarak sayılmadığından bahseder. Çünkü bu fiiller yeni anlamlar türetmedikleri için yeni fiil olarak görülmezler (Hociyev, 1973:6).

Birleştirme yoluyla birleşik fiiller meydana getirilir (*alib kelmoq*, *javob bermoq* gibi). Bu fiiller isim + fiil (*javob bermoq*) veya fiil + fiil (*sotib olmoq*) şeklinde olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İsimlere yardımcı fiillerin (*kil-*, *eyle-*, *ol-*) eklenmesi sonucu birleşik fiiller yapılıp ancak bu eklerin oluşturduğu her fiil birleşik fiil değildir.

Söz gelimi “öğretmen ol-” yapısındaki durum ile “harap ol-” yapısındaki durum aynı değildir. İlk örnekte yeni bir anlam yani birleşik bir fiil yoktur ama ikincisinde durum farklıdır. Özbekçede isimden birleşik fiil oluşturan bu *kil-*, *et-*, *eyle-* yardımcı fiilleri yerine -la ve -lan ekleri de kullanılmaktadır (*tasdiq bol-* / *tasdiqla-* veya *tasdiqlan-* gibi). Dolayısıyla *kil-*, *et-*, *bol-*, *eyle-* fiillerinin bağlama ve birleşik fiil oluşturma olmak üzere iki farklı işlevinin olduğunu söylemek mümkündür (Hociyev, 1973:12).

Turniyozov ve Rahimov Özbekçede iki fiilin birleşmesiyle meydana gelen fiillerin çok fazla olmadığından söz etmektedir (Bu ifadeden kastettikleri yardımcı fiil olmayan fiillerle yani esas fiiller ve fiillerin (fiil+fiil) birleşiminden oluşan fiil örneklerinin az olması gerek. Nitekim yukarıda da bahsettiğimiz üzere Özbekçede yardımcı fiillerle kurulan fiil yapıları oldukça fazladır) Söz gelimi *sotib olmoq*, *olib kelmoq*, *terib bormoq* gibi örnekler bunlardan bazılarıdır. Fakat bunları yardımcı fiillerle oluşturulmuş ama yardımcı fiillerin bağımsız bir anlama sahip olmadığı “*ko'rib qolmoq*, *o'qib chiqmoq*, *işlay boşlamoq*” şeklindeki örneklerden ayırmak gerekir (Turniyozov ve Rahimov, 2006:159). Çünkü bu örneklerde esas anlam ilk fiildedir, yardımcı fiiller bir anlam ifade etmemektedir (*ko'rib qolmoq* derken anlam “görüp kalmak” değil direkt olarak “görmek” demektir, burada yardımcı fiilin bağımsız bir anlamı yoktur).

Özbekçede fiil türetilirken fiilin anlamları özne, nesne, yüklem ilişkisi bakımından farklılıklar üretebilmektedir. Türkiye Türkçesinde fiilin çatısına etki eden “etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen” gibi yapılar Özbekçede derece kategorisi ya da nisbat kategorisi adı altında ele alınmaktadır. Derece kategorisi fiildeki anlam değişmelerini kapsadığından fiil türeten ekler aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu kategori, fiildeki hareketi gerçekleştiren kişi ve gerçekleştirilen iş arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Bu ilişkiyi gösteren belirli ekler vardır (*yuv-* / *yuvin-* / *yuvil-* / *yuviş-* / *yuvdir-* gibi). Fakat bu ekler, eklendiği fiilin anlamı tamamen değiştirip yeni bir anlam oluşturmaz sadece anlamını genişletir. Bu ekler, yalnızca fiil köküne gelmez bazen anlamı pekiştirmek için birbirlerinin üzerine de eklenebilir (*yuvdiril-*, *bezantiriş-*, *orttiril-* gibi). Elbette bu durumda derece kategorisi en son eklenen eke göre belirlenmektedir. (*yozdir-* “yazdır-” ama *yozdiril-* “yazdırıl-” anlamını karşılamaktadır). Özbekçede aniq (aktif), o’zlik (dönüşlü), orttırma (ettirgen), majhul (edilgen), birg’alilik (işteş) olmak üzere beş tane derece kategorisi bulunmaktadır.

Aniq (aktif) derecede yapılan işin kimin ya da neyin yaptığı bellidir. Hociyev, bu dereceden bahsederken “baş derece” adıyla bahseder. Bu yapıdaki fiiller geçişli ya da geçişsiz olabilirler (ol- geçişli qal- geçişsiz ama ikisi de bu kategoride yer alır). Bu fiillerde belirli ekler yoktur (*bildi*, *go’rdi*, *so’radi*, *aytdi*, *qaytdi* gibi fiillerin hepsi bu dereceye girer). Bu kategorinin “baş” olarak adlandırılması diğer derecelere nispetendir (Hociyev, 1973:91). Nitekim diğer kategoriler, belirli ekler (-ş, -n, -l, -tir, -sat vb. gibi) aracılığıyla oluşturulurken bu kategoride böyle bir durum olmadığı için diğerlerine göre daha yalın, temel hâldedir.

O’zlik (dönüşlü) derece kategorisinde, fiili gerçekleştiren kişiyle etkilenen kişi aynıdır. Dönüşlülük yapısını oluşturan esas koşul da budur fakat bu duruma ters düşen fiil örnekleri vardır. Bu farklılıklardan dolayı bu derece kategorisinde farklı görüşler mevcuttur. Bu kategorideki fiiller çoğunlukla -(i)n ekiyle, bazen de -(i)l ekiyle oluşturulur. -(i)l ekiyle majhul (edilgen) derece kategorisine giren fiiller de türetildiği için ikisini karıştırmamak gerekir.

Bazen -k, -q ve -ş eklerinin de dönüşlülük anlamları ifade ettiği görülmektedir. Bu eklerle kurulan fiil örneklerinde bazen direkt olarak kendi kendine yapma anlamı görülse de bazen farklı anlamların görüldüğü de olur (*qızıq-* / *qızış-* “ilgilenmek, meraklanmak”, *tutoq-* / *tutaş-* “yanmak, alevlenmek” örneklerinde görüldüğü üzere -q ve -ş ekleri dönüşlü anlam belirtmektedir) (Kamilova vd., 1957:434).

Bu ek genellikle geçişli fiillere gelerek onları geçişsiz hâle getirir (*tort-* / *tortin-*, *yuv-* / *yuvin-* gibi). Fakat bazı geçişli ve geçişsiz fiillerden dönüşlü yapı oluşturulamaz. *Bor-*, *yugur-*, *o’qi-*, *hayda-*, *ek-*, *min-*, *sug’or-* fiilleri bunlardan bazılarıdır (Turniyozov ve Rahimov, 2006:274).

Bu ek için iki temel görüşten bahsedilmektedir. İlkinde yapılan işin kişinin kendisinin yapması, ikincisinde ise yapılan işin kişinin yapıp kişinin etkilenmesi söz konusudur.

Ama Hociyev'e göre bu iki görüş de bu kategorinin esas özelliğini oluşturmamaktadır. Örneğin *asıl-* fiili ya da *tepin-* fiillerinde yukarıda bahsedilen özelliklerden bahsetmek mümkün değildir. *Asıl-* fiilinde işi yapan kişi ile etkilenen kişi aynı olmayabilir, aynı şekilde *tepin-* fiilinde de bu durum geçerlidir. Bu kategorinin temel özelliği geçişli fiilleri geçişsiz hâle dönüştürmektir: *art-* / *artin-*, *kiyna-* / *kiynal-*, *so'k-* / *so'kin-* vb. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bütün geçişli fiillerden bu kategoride fiil türetmek mümkün değildir (*o'qi-*, *kes-*, *hayda-*, *tik-* vb.) (Hociyev, 1973: 93-94). Çünkü bu fiiller her zaman geçişli anlam ifade eder, nesne almak zorunda oldukları için dönüşlü kategoriye giremezler. Örneğin *tik-* fiilinde mutlaka dikilen bir şey ve onu dikecek bir kişiye ihtiyaç duyulacağı için bu fiilin dönüşlü şekli olamaz.

Dönüşlü yapısı bazı fiillerde anlamsal olarak var olsa da bu derece kategorisinin eklerini almazlar. Söz gelimi *hidla-* “koklamak” ve *tirna-* “kaşımak, kazımak” fiilleri dönüşlülük anlamı verebilseler de (kişiler kendi kendilerini koklayabilir yahut kaşyabilir) dönüşlülük ekleri alamadığından bu kategoriye giremez (Hociyev, 1973:94). +lan ekiyle kurulan fiiller anlamsal olarak genellikle dönüşlülük ifade etse de oradaki -n dönüşlülük eki değildir +la- ve -n eklerinin birleşik, tek bir ek olduğu kabul edilir. Bu bakımdan bu fiiller *o'zlik* derecesi kategorisine değil *aniq* derece kategorisine dahil edilmektedir (Turniyozov ve Rahimov, 2006:274).

Hociyev, eserinde bazı fiillerin dönüşlülük eki aldığı anda kazandığı anlamın dönüşlülük eki olmadan da var olabileceğinden söz etmiştir. *Bilintirma* / *bildirma*, *şoşiltirmoq* / *şoşirmoq*, *ovuntirmoq* / *ovutmoq* örneklerinin iki şeklinde de aynı anlamın olduğundan bahsetmiştir (Hociyev, 1973:99). Fakat söz konusu örneklerden yalnızca *şoşirmoq* iki şekilde de dönüşlü anlama sahiptir. *Bildirma* ve *ovutmoq* fiilleri kişinin kendi kendisine yapabileceği gibi başkalarına da yapabileceği fiillerdir. Dolayısıyla dönüşlü anlama sahip olup olmadığı ancak kullanıldığı yere göre anlaşılabilir.

Orttirma(ettirgen) derece kategorisinde fiildeki iş, özne tarafından başka birine yaptırılır. Bu kategoride birden fazla özne olduğu için diğer kategorilerden oldukça farklıdır. Özbekçede orttirma derecesi “-t, -dir/-tir, -ir/ -ar/ -ur, -g' ur/ -gür/ -qur/ -qür/ -qar/ -kar, -gaz/ -giz/ -guz/ -g' az/ -g' iz/ -g' uz/ -qaz/ -qiz/ -quz/ -kaz/ -kiz/ -kuz, -iz/-uz, -sat” ekleri aracılığıyla oluşturulmaktadır. Eklerin bu denli çeşitli olması da bu kategoriye diğerlerinden ayrı kılan bir diğer özelliktir.

Orttirma derecesinin eklerinin bu şekilde çeşitlilik göstermesi belli özelliklere dayanmaktadır. Bu özellikler şunlardır:

Ekler, getirildiği harflere göre (ince-kalın) farklı şekiller almaktadır.

Bu kategorinin ekleri, fiil kök ya da gövdelerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

Bazı ekler yaygın şekilde kullanılırken bazıları sadece belirli fiillerde kullanılmaktadır (Abdurrahmanov vd., 2008: 271).

Bu derece, geçişli ve geçişsiz fiillerden fiil türetir (*uhla-* “uyumak” *uhlat-*, *o’qi-* “okumak” *o’qit-* gibi). Geçişsiz fiillerden fiil türettiğinde o fiilleri geçişli hâle getirmektedir (*uç-* / *uçir-*, *ko’kar-* / *ko’kartir-* gibi). Bazı fiillerde sadece belirli ekler kullanılırken bazılarında birkaç tane ek kullanılabilir (*ko’n-* / *ko’ndir-*; *to’l-* / *to’lat-* / *to’lgiz-* / *to’ldir-* vb.) (Turniyozov ve Rahimov, 2006:275). Bu birkaç tane ekli gösterime sahip olanlar aynı sayıldıkları için birbirleri yerine kullanılabilir fakat bazı durumlarda sadece birinin kullanılması gerekebilir ve bu durumda da diğer şekilleri onun yerine kullanılamaz.

3

Elmurod yo’qimli hidi dimog’iga urib turgan
 Elmurat hoş-:Fİ:İİ koku:BEL damak:3TKİ:YÖN vur-:ZF tur-:SF
nonni katta tişladi da og’zini toldirib
 ekmek:BEL büyük diş:İF:GEÇ3TK de ağız:3TKİ:BEL dol:FF:ZF
çaynay boşladi
 çiğne-:ZF başla-:GEÇ3TK

4

Parişon bir holda hovliga qadam qoyişi bilan ayvonni
 perişan bir hâl:BUL avlu:YÖN adım koy-:Fİ:BEL ile veranda:BEL
to’ldirişib o’tirgan turli kiyim ve qiyo’fadagi
 dol-:FF-FF-ZF otur-SF türlü giyim ve kıyafet:BUL:AİT
ayo’llarni ko’rib, o’zining bexosdan kirib
 kadın:ÇOK:BEL gör-:ZF kendi:3TKİ:İLG beklenmedik gir-:ZF
qolganiga ança bezovta bo’ldi.
 kal-:SF:3TKİ:YÖN çok rahatsız ol-:GEÇ3TK
 (Hociyev 1973:99).

Yukarıda *toldir-* fiilinin kullanıldığı iki farklı örnek vardır. İlk örnekte *toldir-* yerine *tolat-* ya da *tolgiz-* şekilleri kullanılabilir fakat ikinci örnekte kullanılamaz. İkinci örnekte *toldir-* fiili üzerine işteşlik bildiren *-iş* ekini almıştır ve *tolat-*, *tolgiz-* fiilleri üzerine bu ek gelmemektedir bu nedenle de *toldir-* fiili yerine kullanılamazlar.

Bu kategoride bazen aynı köke farklı ettirgenlik ekleri gelebilmektedir. *Ko’rsat-* / *ko’rgaz-*, *emiz-* / *emdir-*, *kiydir-* / *kiygiz-*, *yedir-* / *yegiz-*, *mindir-* / *mingaz-* vb. gibi. Bu çeşitlilikler tarihi süreçlerdeki belli devirlerin dilsel özelliklerinin sonucudur. Bu

yapılar bazen anlam ve kullanılış şekillerine göre birbirlerinden ayrılmaktadır (Kamilova vd., 1957:438).

Bu kategoriyle türetilen fiillerde işi yaptırmaya mecbur etme, işin yapılmasını sağlama ve buna benzer anlamlar ifade edilmektedir. Ama bu anlamlar genel duruma, fiilin sözlüksel anlamına ve başka faktörlere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ekleri alan her fiilde bu anlamlar görülmeyebilir (*ko'rsat-*, *o'g'irilat-* vb.) Bazı fiillerde bu kategorinin ekleri görülmesine rağmen bu ekler morfolojik olarak ayrılmazlar (*tuzat-*, *uzat-*, *suriştir-*, *yarat-* vb.). Ayrıca bazı fiillerde orttırma derece kategorisinin ekleri ile başka derece kategorilerinin ekleri birbirleri yerine kullanılabilir (*uyg'ot-* / *uyg'on*, *yupat-* / *yupan-* gibi). Bu fiiller de morfolojik olarak ayrılmamaktadır (Hociyev, 1973:97-98).

Bazen bu derecenin ekleri fiil kök ya da gövdesine birden fazla eklenebilir. Bu durumda genellikle bu ekler üst üste eklenmektedir (*ko'rsat-* / *ko'rsattir-*, *pişir-* / *pişirtir-*, *haydat-* / *haydattir-* vb. gibi).

Dönüşlülük ifade eden birkaç fiilden sonra ettirgenlik eki yerine fiilin orijinal hâli (aniq derece) kullanılabilir: *joylaştir-* / *joyla-*, *uylantir-* / *uyula-* (Çok yaygın bir kullanım değil edebi dilde ya da şivelerde rastlanmaktadır) (Hociyev, 1973:99).

Majhul (edilgen) derece kategorisinde çoğunlukla -l bazen de -n eki kullanılır (bu eklerin yardımcı ünlüsü genellikle i olur). Özellikle fiilin sonunda -l sesi bulunduğu -n eki getirilerek majhul derece yapılmaktadır (*ol-indi*, *qıl-indi*, *boşla-ndi* vb. gibi). Bu kategoride iş birileri tarafından gerçekleştirilebilir ya da işi gerçekleştirenler belirsiz olabilir. Veyahut işi gerçekleştirenler olmadan kendiliğinden meydana gelebilmektedir. Bu açıdan da majhul derece kategorisini o'zlik derece kategorisiyle karıştırmamaya dikkat edilmesi gerekir.

Majhul derecede, -l / -n ekleri geçişli fiillere eklenerek onları geçişsiz hâle getirir (*bil-* / *bilin-*, *boşat-* / *boşatıl-*, *yuv-* / *yuvıl-* vb. gibi). Fakat bazen bu eklerin geçişsiz fiillere eklendiği de görülür (*o'tiril-*, *boril-* / *tuşıl-*, *uhlan-* vb. gibi). Bu geçişsiz fiillerde şahıs yani işi gerçekleştiren kişi belli olmadığı için bu dereceye girebildiği düşünülmektedir (Kamilova vd., 1957:431).

Birgalik (işteş) derece kategorisinde -(i)ş eki vasıtasıyla fiillerden fiiller türetilir. Bu ek eklendiği fiillere “iş birlikte yapma, yardımlaşma, beraber hareket etme” gibi işteşlik anlamları yüklemektedir (*keltiriş-*, *uriş-*, *yıg'laş-*, *qaraş-* vb. gibi). Bu derece kategorisinin eki (-ş) hem geçişli hem de geçişsiz fiillere eklenebilmektedir.

Birgalik derece kategorisindeki fiiller, çokluk bildiren -lar eki ile eş anlamlı varsayılmaktadır (*kel-iş-di* / *kel-di-lar* – *o'qi-ş-di* / *o'qi-di-lar* vb.) (Turniyozov ve Rahimov, 2006:277).

İşteşlik eki hem asıl fiile hem de yardımcı fiile eklenebilir. Asıl fiile geldiğinde işteşlik anlamı yüklerken yardımcı fiile geldiğinde çokluk anlamı yüklemektedir:

5

<i>Zuhralar</i>	<i>bir-birlariga</i>	<i>qaraşib,</i>	<i>külimsiraşib</i>
Zühre-ÇOK	birbiri-ÇOK-3ÇKİ-YÖN	bak-:FF-ZF	gülümse-FF-ZF
<i>qo'yişardi</i>			
koy-:FF-GEN-EKF.GEÇ3ÇK			

“Zühre’ler birbirlerine bakarak gülüştü” (külimsira- işteşlik, qo’yiş- çokluk).

Eğer sadece çokluk anlamı söz konusuysa bu ekin yardımcı fiile eklenmesi yeterlidir. Fakat bazen bunun için asıl fiile de eklendiği görülür (*Boşqalar ham xayrlaşib çıqışib ketişdi*). Tabii ki bu durumun yaygın olmadığı (belki edebi metinlerde) ortadadır (Hociyev, 1973:102-103).

Bazı fiillerde birgalik derecesi gösterimi olsa da bu kategoriye dahil edilmez, anıq derece kategorisine dahil edilmektedir. Çünkü bu fiiller artık kaynaşmış ve morfolojik olarak ayrılamaz kabul edilirler (*to'qnaş-, baqış-, qaraş-* (yardımlaş- anlamında), *aytiş-, tortiş-* (bahlaş- anlamında) vb.) (Hociyev, 1973:102).

Birgalik derece kategorisinde şahıs genellikle “birliktelik, çokluk” özellikleri göstermektedir. Bu kategorinin hem geçişli hem geçişsiz fiillerden fiil türettiğinden yukarıda bahsetmiştik. Fakat diğer derece kategorilerinde olduğu gibi fiilin geçişliliğini ya da geçişsizliğini değiştirmez. Bu eki alan fiiller geçişliyse geçişli olmaya devam eder; geçişsiz ise de geçişsiz olma özelliğini korumaya devam eder.

2.1. ÖZBEKÇEDE İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

+a-

Özbekçede yaygın olarak kullanılan bu ek özellikle tek heceli sözcüklere gelmektedir. İsimlerden başka sıfatlara ve yansıma seslere de eklenerek fiil türetmektedir. +a- ekini fiilden fiil yapan ekler bölümünde de göreceğiz (*bura-, qura-, o'lça-, tuta-, o'kra- vb.*) fakat bu iki ekin aynı ek olmadığı, isimden fiil türeten +a- ekinin +la- ekinden geldiği düşünülmektedir.

Bazı taklidi ses veya ünlem bildiren ifadelerden fiil türettiğinden bu ekin -la ekinin kısaltılmasıyla ortaya çıktığı düşünülmektedir (*miltirla-/ miltira-, yaltirla-/ yaltira-*). *Ho'ngra-* (hongir-a) ve *ingra-* (ingir-a) fiillerindeki a'nın da bu isimden fiil türeten a- eki olduğu söylenmektedir (Kamilova vd., 1957:443).

Bu ek birden fazla heceli isim ve sıfatlara getirildiğinde ikinci hecedeki dar ünlü düşmektedir (*oyna-< oyun+a, qiyna-< qiyin+a* örneklerinde olduğu gibi). Bu ekin -la ekinin kısa şekli olarak görülmesinin anlam bakımından değerlendirildiğinde oldukça makul olduğunu düşünmekteyiz çünkü bu ek de tıpkı -la eki gibi anlamlar

türetmektedir (fiildeki olayın gerçekleşmesi, o olay ya da durumdan etkilenilmesi ya da o durumdaki seslerin, duyguların ifade edilmesi).

6

Gulsin kuyov ro'lini o'ynar

Gülsin damat rol:3TKİ-BEL oyun:İF-GEN3TK

“Gülsin damat rolünü oynar” (OK 30)

+(a)r-

Bu ek ünsüzle biten sıfatlara +ar-, ünlüyle bitenlere de +r- şeklinde eklenerek fiil türetmektedir. Bu ek, belirli birkaç sığata gelerek geçişsiz fiiller oluşturur onun dışında çok işlek sayılmaz. Anlam bakımından eklendiği isimdeki anlamın veya durumun gerçekleşmesini ifade eder.

Bu ekin anlamsal olarak değişimi zordur. Ne geçişli duruma ne de pasif duruma geçebilirler. Bu ekin eklendiği köklerin çoğunun *gu* ile bitiyor olması ilgi çekicidir.³

Hociyev, bu isimden fiil yapma ekinin +(a)y- isimden fiil yapma ekiyle aynı işlevde olduğundan söz eder. Her iki ekin de belirli bazı sıfatlara eklenip aynı anlamları ifade ettiğini söylemektedir (Hociyev, 1989:92). + (a)y- isimden fiil yapım ekinin +(a)r- isimden fiil yapım ekinden ortaya çıktığı (r > y *sargar-> sargay-*) göz önünde bulundurulursa her iki ekin de sıfatlara eklenerek fiil yapma işlevine sahip olması oldukça doğaldır.

7

Azizbek qarşisida qo'l bog'lab turg'an darboza begig'a

Azizbey karşı:3TKİ-BUL kol bağ:İF-ZF dur-:SF kapı bey:3TKİ-YÖN

baqirdi

bağır-GE3TK

“Azizbey, karşısında kolları bağlı duran bekiye bağırdı” (OK 46)

+(a)y-

Bu ek çoğunlukla sıfatlardan fiil türeten bir ek olsa da bazen isim (*kuay-< ku* “güç” + ay- “güçlenmek”) ve zarflardan (*pasay-< past* “aşağı” + ay- “inmek, alçalmak”) da fiil türetmektedir. Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki +ad-/ +ed- ekinin devamı niteliğinde olan bu ek, işlek bir isimden fiil yapma ekidir. Eklendiği sözcüklerdeki kök ya da gövdenin anlamıyla ilgili olarak o durum veya hâle geçme, o özelliği barındırma

³ *Balgur-, armagur-, kadgur-, bagragur-, kurgur-* vb. Bunların dışında *ku* ile biten *yankur-* ve *nu* ile biten *kalanur-, tilanur-* fiillerinin de bu gruba eklenebileceği söylenmiştir (Erdal, 1991:506).

anlamları ifade etmektedir. Sıfatlara eklendiğinde dönüşlülük anlamı ifade ettiğine de rastlanmaktadır (*qora / qoray-* “kararmak”, *sarıg / sarg ‘ay-* “sararmak” vb. gibi).

Bazı sözcüklerde bu ekin varlığı net olarak görülmesine rağmen bu sözcüklerin ek-kök tespitinde birtakım zorluklar yaşanmaktadır. Bu duruma ses olaylarının neden olduğu sanılmaktadır. *Tikkay-/ tikray-, tumsay-/ tumşay-/ tumtay-* gibi bir fiil için çok değişik şekillerinin bulunması bu ekin kendinden önceki ekle birleşip ayrı bir ek oluşturduğunu düşündürmüştür. Bazı kaynaklarda +(a)y- ekinden önceki ünsüz, ekin bünyesine dahil edildiğinden bunlar +(a)y- ekinin farklı varyantları olarak ele alınmıştır (+çay-, +çey-, +şay-, +şey-, +kay-, +key-, +ray-, +tay-) (Öztürk, 1997:25).

8

Qoş qorayib, qorong ‘u tuşayozg ‘an edi

kaş kara:İF-ZF karanlık düş-FF-SF EKF-3TK

“Hava kararıp, karanlık bastırmıştı” (OK 19)

+cira-

Bu ekin Özbekçede yalnızca bir örneğine rastlanmaktadır. Eklendiği sözcüğe, sözcük kökündeki anlamın gerçekleşmesi, meydana gelmesi anlamını yüklemiştir: *qovcira* “kurumak, solmak” (TUUTL, 387)

9

Titrag ‘an va qovcirag ‘an bir tovuşda

titre-SF ve kısıl-SF bir ses-BUL

“Titreyen, kısık bir sesle” (OK 32)

+Da-

Genellikle geçişli fiiller oluşturan (yanda- “yanaşmak, yaklaşmak” fiili dışında) bu ek çok yaygın kullanılmamaktadır. Bu ekin -la ekinin farklı bir fonetik varyantı olduğu söylenmektedir (Abdurrahmanov vd., 2008:268). Erdal Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek hakkında tek heceli ünsüzle biten köklere geldiğini fakat üsta-< üza+ta- fiilinin bunun dışında olduğunu söyler (Erdal, 1991:457). Öztürk’e göre bu ek sadece sonu ünsüzle biten tek heceli şu dokuz fiilde görülmektedir: *alda-, hayda-, inda-, ista-, o’qta-, silta-, topta-, unda-, yonda-* (Öztürk, 1997:32).

10

Sodda otamni, gul onamni qandoglar

Saf baba:1TKİ-BEL gül anne:1TKİ-BEL nasıl-ÇOK

qilib aldadingiz

yap-:ZF kandır-GEÇ2ÇK

“Saf babamı, masum annemi neler yapıp kandırdınız” (OK 90)

+Ka-

Bu ek de Özbekçede yaygın olarak kullanılmayan eklerden biridir. Genellikle tek heceli isimlere gelerek fiiller türetir. Eklendiği sözcükleri bazen geçişli bazen de geçişsiz yapmaktadır (*çanqa-* “susamak” geçişliyken *burka-* “örtmek, bürümek” geçişsizdir). Bu ekin -n fiilden fiil türetim ekiyle genişlemiş şekilleri de bulunmaktadır (*seskan-* “ürpermek, korkudan titremek” vb.).

11

Men buni payqadim, dedi usta Alim kulib

ben bu:BEL sez-:GEÇ1TK de-:GEÇ3TK usta Alim gül-:ZF

“Alim Usta gülererek, bunu fark ettim dedi” (OK 143)

+Kar-

Sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelen isimden fiil yapma ekidir. Bu ekle türetilmiş fiillerin sayısı fazla değildir (*başqar-*, *sug'ar-*, *camg'ar*). Eklendiği sözcükteki durumu, özelliği barındırmayı ifade eder. Geçişli fiiller meydana getirmektedir. *Baş+qar-* “yönetmek, yürütmek”, *es+kar-t-* “hatırlamak, göz önüne getirmek” (-t fiilden fiil türetim ekiyle genişlemiş örneği).

Hacıeminoğlu bu ekle ilgili olarak yanlış şekilde tahlil edildiğinde geçişsiz fiiller türettiğinden bahseder. Örneğin *sarg'ar-* fiili (*sarıg+ar->sarı+gar-*) oluş bildiren geçişsiz bir fiilken +k- isimden fiil türetim eki ve -er- fiilden fiil türetim ekinin kaynaşması sonucu oluşan *iç+ik-er>iç-ker-* fiili geçişlidir (Hacıeminoğlu, 1992:151).

Bu ekin -i'li şekli de vardır. Bu şekli ise özellikle taklidi seslere eklenerek fiiller türetmektedir. Söz konusu sesin çıkması, çıkarılması anlamlarını karşılar. Bu ekin yuvarlak ünlülü şekilleri görülmez.

12

Vaqt saharga yaqin, tevarakdagi xo'rozlar ketma-ket

vakit sabah-YÖN yakın çit:BUL-AİT horoz:ÇOK peş peşe

qiçqirar edilar

öt-:GEN EFK.GEÇ3ÇK

“Sabaha doğru etraftaki horozlar peş peşe ötüydüler” (OK 205)

+Ki-

Bu ek Özbekçedeki işlek olmayan türetim eklerinden biridir. Çoğunlukla tek heceli sonu ünsüzle biten sözcüklere eklenmektedir. Anlamsal olarak da eklendiği sözcükteki durumun gerçekleşmesi anlamını yüklemektedir. Yaygın olarak kullanılmadığı için taradığımız eserde sadece üç örneğine rastlayabildik.

13

Otabek irg'ib otqa mindi va qutidordan so'radi

Atabey atla-ZF at:YÖN bin-GEÇ3TK ve tahsildar-AYR sor-GEÇ3TK

“Atabey atlayıp atına bindi ve tahsildara sordu” (OK 208)

+Kira-

İncelediğimiz eserde işlek olmayan bu ekin yalnızca bir örneğine rastladık. Metinden hareketle "canlanmak, kendine gelmek" anlamlarını karşılayan *cong 'ira-* fiilinin *con* “can, hayat” sözcüğünden türediği ortadadır.

Öztürk bu ekin özellikle tek heceli taklidi sözcüklere geldiğini belirtmiştir. Bu ekin fiil gövdelerine eklenen *-n-kira-* şeklinin pek çok örneğinin olduğundan bahseder (Öztürk, 1997:51). Bu sebeple *-nkira* eki fiilden fiil yapan ekler kısmında yer almaktadır.

14

Uyqu quçog'ida yotqan tabi'at uyg'onib cavob bergan

Uyku kucak-3TKİ-BUL yat-:SF tabiat uyan-ZF cevap ver-:SF

kabi cong'irab ketdi

gibi canlan-ZF git-:GEÇ3TK

“Uykudaki tabiat uyanıp cevap verir gibi canlandı” (OK 121)

+i-

Bu ek ünsüzle biten isimlere eklenerek fiil türetir. Özellikle sıfat ve taklidi sözcüklere getirilen bu ek, çoğunlukla geçişsiz fiiller türetir (*toqi-* “dokumak”, *nali-* “şikâyet etmek” vb. gibi geçişli fiiller de vardır).

Bu ek, eklenilen sözcükteki nesneye, duruma sahip olma ya da o durumu yaşama gibi anlamları ifade eder. Ekin tek heceli sözcüklere eklendiği bilinmekle beraber ikinci hecede ünlü düşmesiyle tek heceliye dönüşen sözcüklere eklendiği de görülmektedir (*ag'ri-* < *ag'ır+i-*, *burqi-* < *buruq+i-*).

Taradığımız eser dahilinde geçişli anlam ifade eden *çimçi-* fiiline rastladık. İlk başta bu ekin +şi isimden fiil türetme ekinin farklı bir varyantı olabileceği düşünülebilir. Fakat bu fiil anlamsal olarak ya *çimçaloq* ya da *çimdim* sözcüklerinden türemiş olabileceğinden ve Özbekçede daha önce +çi isimden fiil yapım ekine rastlanmadığından ötürü buradaki ekin +i isimden fiil yapım eki olması muhtemeldir. Üstelik +i ekinin +şi ekinin daha işlek bir ek olması da *çimçi-* fiilinin +i isimden fiil yapım ekiyle türediği savını desteklemektedir: *çimçi-* “çimdiklemek, çimdik almak” (OIL, 57) < *çimçaloq (jimjiloq)* “serçe parmak” (OIL, 132), *çimdim* “çimdik, tutam” (OIL, 57).

Bu *çimçi-* örneğinin +la ve +di eklerinin eklenmesiyle meydana gelmiş ve aynı anlamı karşılayan biçimleri de bulunmaktadır (*çimçila-*, *çimdi-*).

15

Menga qolsa mamlakatni tinçitiş uçun şular to'g'risida
 men:YÖN kal-:ŞRT memleket-BEL sakin-İF-FF için şu:ÇOK hakkında
o'ylaş kerak
 düşün-Fİ gerek

“Bana kalsa halkı sakinleştirmek için şunlar hakkında düşünmek gerek” (OK 150)

+illa-/+ulla-

Özbekçedeki bu ek sonu ünsüzle biten taklidi sözcüklere eklenmektedir. Çok sık olmasa da bu ekin r'li şekillerine de rastlanır (*pikirda-/pikilla-*, *şing'irla-/şing'illa-* vb.). Getirildiği sözcüklere sözcüğün kökündeki taklidi sesin ortaya çıkması anlamını yüklemektedir.

Taklidi seslerden fiil türetiminin oldukça işlek olduğu Özbekçede -illa/-ulla eki yerine aynı anlamı ifade eden -ira eki de kullanılabilir: *yarqira-/yarqilla-* vb. *yarqira-/yarqilla-* “ışıldamak, parlamak”(OIL, 362).

16

Kim xirillaydir dedi yaqinlaşib kelgan Xomid
 kim hırıldı-GEL3TK de-:GEÇ3TK yakınlaş-ZF gel-:SF Hamit

“Kim hırıldıyor diye sordu yaklaşip gelen Hamid” (OK 136)

+ira-

Bu ek de yukarıda bahsettiğimiz üzere taklidi seslere gelerek fiil türetmektedir. Eklendiği sözcüklerden geçişsiz fiiller türeten bu ek, belirli birkaç sözcükten fiil yapmaktadır. Anlamsal olarak da taklidi sesleri gösteren sözlerin ya da durumların ortaya çıkışını ifade etmektedir.

17

Kalidni burar ekan, uning qo'li dirdir qaltiramoqda edi
 kilit-BEL çevir-GEN EKF onun el:3TKİ tir tir titre-ŞİM EKF-GEÇ3TK

“Kilidi çevirirken eli tir tir titriyordu” (OK 54)

+(i)t-/+ot-

Özbekçede yaygın olarak kullanılmayan isimden fiil türetim eklerinden biri de +t ekidir. Ünsüzle biten isimlere eklendiğinde önüne ünlü getirilmektedir (*yo'q+ot-*,

kam+it- vb.) Genellikle sıfatlara gelen bu ek geçişli fiiller türetmektedir. Eklendiği sözcükteki durumu yaşamayı ya da o duruma geçişi ifade etmektedir.

18

Erining bu so'zini eşitkanda tamom o'zini

koca:3TKİ-İLG bu söz:3TKİ-BEL duy-:ZF tamamen kendi-BEL

yo'qotqan edi

yok:İF-GEÇ EKF-GEÇ3TK

“Kocasının bu sözünü duyduğunda tamamen kendini kaybetmişti” (OK 115)

+na-

+na isimden fiil yapım ekinin +la ekinin farklı bir varyantı olduğu düşünülmektedir (Öztürk, 1997:58). Bu bakımdan anlamsal olarak da +la eki gibi sözcüğün kökündeki durumun gerçekleşmesi anlamını ifade etmektedir. Bu ek genellikle tek heceli sözlere gelerek geçişsiz anlam yükler (*çayna-* fiili dışında). +na ekinden birçok gramer kitabında ayrıca bahsedilmemekle beraber bu ekten türeyen fiillerin +a isimden fiil yapım ekinden türediği düşüncesi de yaygındır (*katna-*, *tirna-* vb).

19

Saodatka bir yildan beri har kün deyarlik sovçilar qatnar

Saadet-YÖN bir yıl:AYR beri her gün değer-İİ görücü-ÇOK gel-:GEN3ÇK

“Saadet’e bir yıldan beri her gün önemli görücüler geliyor” (OK 109)

+ra-

Pek de yaygın olarak kullanılmayan bu isimden fiil yapım eki, taklidi seslere ve sıfatlara eklenerek fiiller türetmektedir. Tıpkı +ira eki gibi taklidi seslerin ortaya çıkışı anlamını yüklemektedir. Tek heceli söz ve sıfatlara eklenerek geçişsiz fiiller meydana getirmektedir.

20

Otabekning hamma badani titrab ketdi

Atabey-İLG bütün beden-3TKİ titre-ZF git-:GEÇ3TK

“Atabey’in bütün bedeni titredi” (OK 206)

+sa-/+si-

+sa eki genellikle tek heceli isimlere eklenen ve kullanımını oldukça sınırlı olan bir ektir. Birkaç tane belirli isme (*suvsa-*, *qo'msa-*, *vaysa-*) eklenerek geçişsiz fiiller türetmiştir, işlek bir ek değildir.

+si eki +sa ekine göre daha işlek olsa da kendi başına +si eki de işlek bir isimden fiil türetim eki sayılmaz. Genellikle ünsüzle biten iki heceli isimlere eklenerek geçişsiz anlam yüklemektedir.

İncelediğimiz metin dahilinde bu ekten türediğini düşündüğümüz fakat elimizdeki hiçbir sözlükte karşılığını bulamadığımız bir fiil tespit ettik. Mengravsib- fiilinin türeyebileceği herhangi bir kök ya da gövdeye de rastlayamadık. Bu yüzden metindeki anlamından hareketle bu fiilin meng “ben, doğum lekesi, nokta” (OTIL, 579) sözcüğünden türeyerek “öylece kalmak, kalakalmak, donakalmak vb.” anlamlarını karşıladığını düşünmekteyiz. Nitekim benler, lekeler de vücuda yerleşip kaldıkları için anlamsal olarak ilişkili oldukları düşünülebilir.

21

Oftob oyim şu yo'sin har taraftan ham umidsizlanib

Oftob oyim böylece her taraf-AYR da ümit-YOK-İF-ZF

mengravsib *qoldi*

kalakal-ZF kal-:GEÇ3TK

“Böylece Oftob Ayım her şeyden ümidini yitirip kalakaldı ” (OK 194)

+sit-

+sit- eki tek heceli isimlere eklenerek geçişli fiiller meydana getirmektedir. Eklendiği sözcüklere kökteki durumun gerçekleşmesi, yapılması anlamlarını yükler. Kullanımı oldukça sınırlı olan bu ekin +si ve +t isimden fiil yapım eklerinin birleşmesiyle oluştuğu düşünülebilir. Fakat daha önce de +lan, +laş, +lat eklerinden bahsederken açıkladığımız gibi burada iki farklı ekin birleşimi söz konusu değildir çünkü bu fiillerin +si ekini almış şekilleri bulunmamaktadır. Söz gelimi aybsit- fiilini ele alacak olursak bu fiilin aybsi- biçimi olmadığından bu fiile +t ekinin gelmesi ihtimali mantıksızdır, +sit eki başlı başına bir ektir, birleşik bir ek değildir.

22

Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydir, tog'risiga ko'çkanda

yiğit-İLG nesil-3TKİ-BEL ayıp:İF-ZF ol-:GEL-OLZ aslına göç-ZF

bu yigit naslan bizdan allaqança yuqorida duradir

bu yiğit nesil olarak biz:AYR oldukça yukarıda dur-:GEL3TK

“Yiğidin soyunu ayıplamak olmaz, aslına bakılırsa bu yiğit soy olarak bizden oldukça üstündür” (OK 23)

+sira-

Bu ek çoğunlukla isimlere ekleniyor olsa da bazı sıfat ve zamirlere (sen, siz) de eklenerek fiiller türetmektedir. Eklendiği sözcüklerdeki nesneye ihtiyaç duyulması, eksiliğin hissedilmesi, istenmesi gibi anlamları karşılamaktadır (*uyqusira-* “uykusu gelmek”, *qonsira-* “kana susamak, kan kaybetmek” vb.). Sen ve siz zamirleriyle birlikte kullanıldığında ise kişiye sen/siz diye hitap etmeyi ya da o şekilde davranmayı ifade etmektedir.

Bu ekin bazen +si ve +sin ekleriyle aynı şekilde kullanıldığı ve aynı anlamları türettiği görülmüştür (*garangsira-/garangsi-* “afallamak”, *havfsira-/havfsin-* “korkmak”, *yatsira-/yatsin-* “yadırganmak, çekinmek”). Bu benzerlikten ötürü bu ekin +sıra(+sı-r+a) biçiminde birleşik bir ek olduğu da düşünülmüştür (Öztürk, 1997:65).

Sözcükteki nesneye ihtiyaç duyulması anlamı bazen -sa ekiyle de verilebilmektedir (*Külimsa-*, *suvsa-* gibi). Bazı sıfatlar da (ye-yim+sa+k “doyumsuz” gibi +sa ekine sahip olanlar) aslında +sa ekiyle oluşturulmuş, istek kipinden doğmuştur (Kamilova vd., 1957:433).

Gabain bu ekin +sız+/ +siz+ isimden isim yapım ekiyle +ra-/ +re- isimden fiil yapım ekinin birleşiminden (*sira* < *sız+ra*) doğduğunu belirtmiştir (Gabain, 1988: 50). Yokluk anlamı yükleyen bu +sız+/ +siz+ ekinen meydana geldiği için de bu ekin yokluk, eksiklik anlamı yüklediğini ifade eder. Zeynep Korkmaz bu görüşü desteklemiş olsa da farklı görüşte olanlar da vardır (Korkmaz, 1995:221). Hacıeminoğlu bu ekin *sı-* fiilinden türediğini (*sı-* r+ a) belirterek bu fiilin zaman içerisinde ekleştğini söylemiştir (Hacıeminoğlu, 1992:80). Bang da Hacıeminoğlu gibi bu olumsuzluk ekinin *sı-* “kırmak” fiilinden türediğini ve üstüne -Iz ekinin geldiğini söyler. Bununla yanısıra fiile eklenen -Iz ekinin -Xz şekline dönüşünün açıklanması gerektiğini belirtir (Erdal, 2004:130). Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Öztürk +sira- ekinin +si- ve +sin- ekleriyle olan benzerliğinden ötürü sıra<+sı-r+a şeklinde birleşik bir ek olduğundan söz etmektedir (Öztürk, 1997:65). Talat Tekin ise +sız+/ +siz+ ekinen türediğini ve z>r (rotasizm) değişiminden dolayı da +siza- yerine +sira- şeklini aldığını belirtmiştir (Tekin, 2003:89)⁴.

Bu ekin ifade ettiği anlamlar konusunda da farklı görüşler mevcuttur:

Paçacıoğlu bu konuda yazdığı makalesinde bu ekin anlamıyla ilgili olarak çoğunluğun (Tekin, Dilaçar, Kasapoğlu, Karamanlıoğlu) “bir şeyden yoksun olma” anlamını

⁴ M. Erdal bu ekle ilgili olarak Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde aktif kullanıldığından fakat çok fazla örneğinin olmadığından bahseder. Bazı isimlerin hem +sira- hem +sXz eki aldığını bazılarının sadece +sira- veya +sXz ekli şekillerine rastladığını belirtir (ençsira-/ençsiz, tatıgsıra-/tatıgsız, urugsirat-/urugsuz gibi) (Erdal, 1991:508).

kabullendiğini söyler. Fakat bazı araştırmacılar (Ayşe İlker, Mehmet Kara) “bir şeyi isteme, bir şeye meyletme” anlamını; bazıları (Hacıeminoğlu, Öztürk) da her iki anlamı da bünyesinde barındırdığından söz eder⁵. Paçacıoğlu bu bağlamda “bir şeyden yoksun olma” ifadeleyen olumsuz anlamlı fiillerin yokluk bildiren +sız+/ +sız+ eki ve +a/+e isimden fiil türetim ekinin birleşiminden meydana geldiğini iddia etmektedir. “gibi olma, gibi hissetme, isteme, meyletme” anlamındaki olumlu fiillerin ise +sıg/+sig isimden isim türeten ekle +ra/+re isimden fiil türeten ekin birleşiminden meydana geldiğini söylemektedir (g’ nin düşmesiyle +sıra/+sire hâlini almıştır). Çünkü +sıg/+sig eki “istemek, gibi olmak” anlamlarını karşılayan +sı/+si ekiyle +g ekinin birleşimidir (Paçacıoğlu, 2011: 314-315).

Bize göre ise “bir şeyin eksikliğini ifade etme” ve “bir şeyi isteme, bir şeye meyletme” anlamları birbirinden çok da ayrı sayılmaz. Bir şeyi istemek, bir şeye meyletmek durumu o şeye olan ihtiyaca, eksikliğe yöneliktir. İnsan zaten sahip olduğu bir şeyi istemez ya da istese dahi mevcut olandan fazlasını istediği için yine bir ihtiyaç, yetememe durumu söz konusudur. Dolayısıyla anlamsal olarak iki anlamda da eksiklik, yoksunluk anlamı çıkarılabilir. Fakat “gibi olma, gibi hissetme” anlamları için bu durum geçerli değildir elbette.

23

Orada yotsıraşka ohşaş bir hol bor, nima uçundur bir so'zlab ikki
arada yadırgama-YÖN benzer bir hâl var neden için-BİL bir konuş-ZF iki
to'xtar edilar
dur:-GEN EKF-GEÇ3ÇK

“Arada soğukluk gibi bir durum olduğundan mı bilinmez bir konuşup iki duruyorlardı” (OK 3)

+şa-/+şi-

+şa isimden fiil yapım eki işlek olmayan dolayısıyla da fazla örneği olmayan bir ektir.

qaqşa- < *qaq* “kuru” + şa- “kurumak, zonklamak, zangırdamak, yalvarmak” (OIL, 234)

qurşa- < *qur* “çember, yüzük” + şa- “kuşatmak, çembere almak” (TUUTL, 392)

Fosilleşmiş olan bu ek, yeni fiiller türetmediği için türetim eki olma özelliğini yitirmiştir diyebiliriz (*o'xşa-* örneğinde olduğu gibi). Taradığımız eser dâhilinde sadece qurşa- örneğine rastlayabildik:

⁵ Hacıeminoğlu bu ekin Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde olumsuz anlamda fiiller türettiğini (ilsire- “ilsiz kalmak”, kağansira- “kağansız kalmak” vb.) Kırım ve Uygur Türkçesi dönemlerinde de olumlu anlamda fiiller (yotsira- “yadırgamak”, gümansira- “şüphe duymak” vb.) türettiğinden bahseder (Hacıeminoğlu, 1992:239).

24

Yusufbek hoci boşliq yer va ko'kka sig'mag'an muzaffar xalq

Yusufbey hacı baş:İİ yer ve gök:YÖN sığ-:OLZ-SF muzaffer halk

o'rda tevaragini qurşab tuşdi

birlik etraf-3TKİ-BEL kuşat-ZF düş-:GEÇ3ÇK

“Yusufbek Hacı başta olmak üzere yere göğe sığmayan cengaver halk birliğin etrafını kuşattı” (OK 59)

+şi eki de yine işlek olmayan ve sayılı örneğine rastlanan bir ektir. Taklidi seslerden fiil türettiği bilinmektedir:

g'inşi- “uğuldamak, sızlanmak, mızırdanmak” (OIL, 93)

şipşi- “fısıldamak” (OIL, 281)

Yukarıdaki örneklerden sadece şipşi- örneğinin genişletilmiş biçimine (şipşit-) rastlayabildik:

25

O'ng'aysiz holatda voqi'ani şipşitip çıqdi

basit-YOK durum-BUL olay-BEL şip:İF-FF-ZF çık-:GEÇ3TK

“Tuhaf şekilde olayı fısıldadı” (OK 23)

Öztürk, eserinde Özbekçenin Kıpçak ağzında *şinşi-* “uvuldamak”, *qinşi-* “miyavlamak”, *qanşı/g'inşi-* “gın gın etmek” örneklerinin bulunmasına rağmen edebi dilde yalnızca iki örneğine (*şipşi-*, *g'inşi-*) rastlandığını belirtmiştir (Öztürk, 1997: 68).

+la-

Özbekçedeki en yaygın isimden fiil yapma eki +la ekidir. Bu ek, eklendiği isimlerdeki şeyin ya da durumun gerçekleştirilmesini, o duruma ya da şeye geçilmesini veyahut o duruma, şeye sahip olma anlamlarını göstermektedir.

Bu ekin -n-, -ş- ve -t- fiilden fiil türetim eklerini alarak genişlediği “+lan, +laş, +lat” şekilleri de görülmektedir.

a) ek, getirildiği ismi vasıta olarak kullanarak bir iş, hareket vb. yapmayı anlatır

b) getirildiği ismin ifade ettiği manalı hale gelmeyi veya getirmeyi anlatır.

c) ek, taklidi kelimelere veya ünlemlere getirildiği zaman o taklidi yapmayı, o ünlemi söylemeyi anlatan fiiller türetir (Öztürk, 1997:53).

Bu şekilde türetilen her fiilde +la ekinin geldiği isim kökünün anlamıyla ilişkili bir ifade görülmektedir. Belli başlı bazı durumlar için kullanılan fiillerde anlam da o durumlara paralel olarak bellidir. Araç-gereçlere getirilen +la eki böyle bir işleve sahiptir. Dolayısıyla bu türde bir isme eklenen +la eki o belli olan genel anlamı ifade etmektedir (kesmek, rendelemek gibi). Fakat her durumun kendine özgü özellikleri olduğundan isimlerden türetilen fiillerin hepsinde böyle bir genelleme yapılamaz. Örneğin; bıçakla- fiili söz konusu olduğunda rende- ya da kes- fiillerinde olduğu gibi genel bir anlam yoktur. Çünkü bıçakla çok farklı şeylerin yapılabilmesi mümkündür. Bundan dolayı araç-gereçlere getirilen +la ekinin yüklediği anlam değişebilmektedir (Hociyev, 1973:7).

Sıfatlara +la eki getirildiğinde yine ismin köküyle alakalı olarak o durumu yaşama, o hâle geçme gibi anlamlar ifade edilmektedir (*tozala-*, *yomonla-*, *durustla-*, *zorla-* vb). Taklidi seslere +la eki getirildiğinde duyulan o sesin çıkma durumundan ya da direkt olarak o sestən bahsedilmektedir (*gumburla-* “gümbür diye ses çıkarmak, *taqirla-* “takırdamak”, *şaldirla-* “şaldır diye ses çıkarmak vb.).

Bu ek ünlem ifadelerine eklenme yoluyla da fiil türetebilmektedir. Hociyev, +la ekinin ünlem ifadelerine getirildiğinde “demek” anlamı kattığını ileri sürmektedir: *dodlamoq* (dod demoq), *voyvoyalmoq* (voy voy demoq), *çuhlamoq* (çuh demoq), *hihilamoq* (hi hi demoq) vb. Heyecan, öfke, sevinç gibi duyguları ifadeleyen ünlemlerin çoğunlukla ikileme şeklinde kullanılarak duyguların yoğunluğunu belirttiği görülmektedir (*kiştlamoq* / *kişt kiştlamoq*) (Hociyev, 1973:7). İsimden fiil türeten +la eki “demek” fiiliyle aynı anlamı verebildiğinden ikisinin birbirleri yerine kullanılabilmesi mümkündür (*ufla-* “uf demek”, *vayvayla-* “vay vay demek” gibi). Bu ünlem bildiren fiiller ikileme olarak kullanılmadığında genellikle “demek” fiiliyle kullanılmaktadır.

+la eki bazı fiil türetim ekleriyle aynı fonksiyona sahip olduğundan benzer sayılabilir (Kamilova vd., 1957:434): *hidla-/ iska-* “koklamak”, *gaplaş-/ gapiriş-* “konuşmak”, *berkla-/berkit-* “kapatmak”, *tuflla-/ tupir-* “tükürmek”.

İsimler, sıfatlar, ünlemler, taklidi sesler dışında zamirler ve zarf görevinde kullanılan sözcükler de +la ekini alarak fiil olabilmektedir (zamir; *senla-*, *sizla-* zarf; *tezla-*, *sekinla-*) (Turniyozov ve Rahimov, 2006:157).

En yaygın isimden fiil türetme eki olan +la ekinin yukarıda da değinildiği üzere birçok farklı işlevi bulunmaktadır. İsimlere, sıfatlara, taklidi seslere, ünlem ifadelerine, zamirlere ve zarf görevli isimlere gelerek fiil oluşturabilmektedir. Bu bakımdan bu ekin hangi ifadeyi karşıladığını anlayabilmek için genelleme yapılmaksızın +la ekinin eklendiği sözcükleri kendi anlam bütünlüğünde ayrıca ele almak gerekmektedir.

o-ÇOK-İLG arzu-3ÇKİ-BEL bu:ÇOK-YÖN söyle-GEL-OLZ1TK de
Toşkendlariga ham bormayman

Taşkent-3ÇKİ-YÖN de var-:GEL-OLZ1TK

“Ne onların isteklerini bunlara söylerim ne de Taşkent’lerine giderim” (OK 76).

+lan-

Özbekçede +lan ve +laş eki konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Görünüşte +la ekinin üzerine -n ve -ş eklerinin getirilmesiyle oluştuğu söylenebilir. Bu açıdan +la ekinin genişletilmiş varyantları olarak kabul edilip +lan ve +laş şeklinde ayrı birer isimden fiil yapma eki olarak değerlendirilmedikleri de görülmektedir.

+lan tek başına isimden fiil türetme eki olarak ele alındığında fiile yüklediği anlamlar bakımından farklılıklar gözlemlenmektedir.⁶ Fiil çatısına etki eden eklerden biri olan -n ekinin bazen dönüşlülük bazen edilgen anlam yüklemesi, yukarıda bahsi geçen görüş farklılıklarının sebebinin oluşturmaktadır diyebiliriz.

Eğer +lan isimden fiil yapma eki eklenmiş bir sözcüğü morfolojik olarak ayırdığımızda sözcüğün +la eki eklendikten sonraki kısmı bağımsız yani anlamlı bir fiili karşılıyorsa oradaki -n eki fiil çatısına etki etmektedir. Bu da bize bu sözcükteki +lan ekini birleşik (tek bir ek) olarak almamızın doğru olmadığını göstermektedir (Hociyev, 1973:8).

Örneğin; *zo'rla-* “zorlamak, mecbur etmek” (OIL, 379) anlamlarına gelirken *zo'rlan-* “zorlanmak, mecbur kalmak” anlamlarına gelmektedir. Bu örnekte +la ve -n eklerinin bağımsız iki ayrı ek olarak kullanıldığı bariz şekilde ortadadır. Bu da bize bu fiildeki +la ve -n eklerinin isimden fiil türeten +lan ekiyle aynı olmadığını göstermektedir.

Aşağıdaki fiiller +lan ekiyle oluşturulan başlıca fiillerden bazılarıdır:

jonlan-, *sabrsizlan-*, *ikkilan-* (sayılardan bir tek ikiye böyle eklendiği görülmektedir), *ajablan-*, *qayg'ulan-*, *afsuslan-* vb. Bu örneklerdeki fiillerin *jonla-*, *sabrsizla-*, *ikkila-*, *ajabla-*, *qayg'ula-*, *afsusla-* şekilleri yoktur. Bu durum, yukarıda yer alan fiillerdeki +lan ekinin tek başına isimden fiil yapma eki olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Fiil çatısına etki eden ekler bazen fiilden fiil yapım ekleri ile isimden isim yapım eklerinin birleşmesiyle meydana gelir. Bu eklerin ayrılamayacak şekilde birleşik bir yapı oluşturmaları mümkündür. Örneğin; *gaplaş-* fiili varken *gapla-* fiilinin olmaması, *aççıqlan-* fiili varken *aççıqla-* fiilinin olmaması gibi pek çok örnek bu ekin birleşik olarak isimlere gelerek fiil türettiğini açıklamaktadır (Kamilova vd., 1957:438).

⁶ +lan- eki anlamsal olarak eklendiği kökteki durumun yaşandığını veya o özelliklere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden ki +lan- eki ve eksiklik, yetememezlik anlamlarını yükleyen +sira- eki karşıt anlamlı eklerdir denebilir. Tıpkı Türkiye Türkçesinde bugün kullanılan +IX ve +sXz ekleri gibi.

Durum, hâl bildiren sözcüklere +lan eki getirildiğinde bahsi geçen durumun yaşandığı veya o hâle geçildiği anlamları ortaya çıkmaktadır (*asabiylan-*, *sergaklan-*, *xavotirlan-* gibi). Fakat isimlere geldiğinde ortaya çıkan anlamlar çok çeşitli olduğundan bu şekilde bir anlam sınıflandırması yapmak mümkün değildir (Hociyev, 1973:9).

27

Qo'qang 'a borg 'aç birinci isim o'g 'lingizni qutqariş

Hokand-YÖN var:-ZF ilk isim oğul:2ÇKİ-BEL kurtar-Fİ

bo'lsin, coysiz qayg 'ulanmangiz hoci

ol:-İST3TK yer:YOK kaygılan-OLZ-EMR2ÇK hacı

“Hokand'a vardığımda ilk isim oğlunuzu kurtarmak olsun, boşuna endişelenmeyin hacı” (OK 60).

+laş-

İsmlere, sıfatlara, zarf görevinde kullanılan sözcüklere eklenerek fiil türeten +laş eki, +la ve -ş eklerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu ekin sayı olan “bir” sözcüğüne eklenerek işteşlik anlamı yüklediği görülmektedir (*birlaş-* “birleşmek, bir araya gelmek” OIL, 38).

+laş ekinde de (tıpkı +lan ekinde olduğu gibi) morfolojik olarak ek kök ayrımı yapılırsa +laş ekinin eklendiği sözcüğün +la eki almış şekilleri görülmemektedir (*bahlaş-* fiili varken *bahsla-* fiili yoktur). Bu ek eklendiği sözcüğe genellikle işteşlik anlamı yükler fakat bazen de dönüşlülük anlamı yüklemektedir. Bu bakımdan +lan eki ile benzerlik gösterdiğinden birbirleri yerine kullanılabilirler (*asabiylan-* / *asabiylaş-* ikisinde de asabi olma durumundan etkilenen kişinin kendisidir, dönüşlülük anlamı vardır). Tabii ki bu durum tüm fiiller için geçerli değildir, bazı fiiller tam tersine +lan ekini alabilirken +laş ekini alamazlar ya da +laş ekini alabilirken +lan ekini alamazlar (söz gelimi, *vido'laş-* fiili varken *vido'lan-* fiili yoktur veyahut *foydalan-* fiili varken *foydalaş-* fiili yoktur). Bu ekler +la eki üzerine gelen dönüşlülük eki -n ve işteşlik -ş eki olmadıkları için isimden fiil türeten ekler olarak ele almaktayız. Çünkü bir sözcüğe isimden fiil yapma eki +la eklendikten sonra hem -n hem -ş fiilden fiil yapma ekleri getirilebilir fakat burada böyle bir durum söz konusu değildir. Kısaca bu ekler +lan ve +laş şeklinde bağımsız olarak isimlerden fiiller türeten eklerdir.

Özbek Türkçesinde hem fiil türeten hem de fiil çatısını etkileyen ekler yoktur. +lan ve +laş ekiyle kurulan fiillerde dönüşlülük ya da işteşlik anlamı hissedilse de onları bu şekilde kategorilemek mümkün değildir. Dönüşlülük ve işteşlik anlamları belirli ekler (-n, -ş) aracılığıyla verilir ve bu ekleri sözcüğün kök veya gövdesinden ayırabilmek mümkündür. “*rivoçlan-* , *og' irlaş-*” örneklerinde fiilden etkilenen ya da nasıl etkilenildiği belli değildir (hem dönüşlü hem işteş anlam çıkarılabilir). Bu +lan ve +laş ekleri ile yardımcı fiillerin sözcüğe yüklediği anlamın benzer olduğu gözlemlenmektedir. “*şodlan-* / *şod bo'l-*, *suhbatlaş-* / *suhbat qıl-*” örneklerinde

görüldüğü üzere +lan ve +laş eklerinin yüklediği anlam ile yardımcı fiillerin yüklediği anlam arasında fark yoktur. Bu iki fiil örneğinde de yine fiil çatısı konusunda derece (dönüştürücü veya işteş yapısı) belirten bir işaret yoktur (Hocıyev, 1973:10). +lan ve +laş eklerinin birbirleri yerine kullanılabilmesinin nedeni bizce bu durumdur. Şöyle ki bu eklerin direkt olarak dönüştürücü ya da işteşlik bildirmediğinden yardımcı fiillerle aynı anlamı verebildiğini görmekteyiz. Bu anlam benzerliği de (bazı örneklerde) +lan ve +laş eklerinin birbirleri yerine kullanılabilmesini mümkün kılmaktadır (“*asabiylan-* / *asabiylaş-* / *asabiy bo'l-*” üç örnekte de aynı anlam vardır).

28

So'ngra ohista ohista yo'l olib qabr bilan vido'laşdilar

sonra aheste aheste yol al-:ZF kabir ile veda:İF-GEÇ3ÇK

“Sonra yavaş yavaş ilerleyip kabirle vedalaştılar” (OK 208)

+lat-

İsimden fiil türetim eki olan +la ile fiilden fiil türetim eki -t' nin birleşmesiyle oluşmuş olduğu düşünülse de aslında tıpkı +lan ve +laş fiilleri bu +lat eki de başlı başına ayrı bir ektir.

İncelediğimiz eser dahilinde çok da kullanılmayan bu ekin yalnızca bir örneğine rastlayabildik. Холилат- fiili холи “ayrılmış, tek kalmış, sahipsiz, boş” (OIL, 355) isim kökünün üzerine +lat isimden fiil türetim ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Eklendiği sözcüğün kökündeki durumun meydana gelmesi anlamını yükler. Bu fiilin -la ekinin eklenmiş olduğu versiyonu olmadığı için doğal olarak üzerine -t ekinin eklendiği ihtimali de olamaz. Kısacası bu ek, +la ve -t eklerinin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik bir ek değil, bağımsız bir ek olan +lat ektir.

29

Şu o'lturişdan bir soatça keyin Özbek oyim uyni xolilatib

şu otur-Fİ-AYR bir saat-KÜÇ sonra Özbek Ayım ev:BEL boşalt-ZF

Hasanalini o'z oldig'a çağirtirib kirdi

Hasan Ali-BEL kendi ön:3TKİ-YÖN çağır-FF-ZF gir-:GEÇ3TK

“O oturuştan bir saat kadar sonra Özbek Ayım evi boşaltıp Hasan Ali'yi içeriye çağırdı” (OK 86).

+lantir-

Bu ek, isimden fiil yapan +lan eki ile ettirgenlik anlamı yükleyen -tir fiilden fiil yapım ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Özbekçede bu ek +lat ekine nazaran daha yaygın

kullanılmaktadır. Genellikle -siz ile biten sıfatlara eklenerek sıfattaki durumun gerçekleştiğini ya da söz konusu özelliklerin görüldüğünü ifade etmektedir.

Bu ekle meydana getirilen fiillerin çoğunluğu Rusçanın etkisiyle ortaya çıkmış, Rusçadan yapılan çeviri sürecinde oluşturulan fiillerdir. Bu sözcükler genellikle ilim, fen, teknik gibi alanlarla ilgili terimlerden oluşmaktadır (*yuqumsizlantir*- “dezenfekte etmek”, *guvohsizlantir*- “tanık ettirmemek”, *šo’rsizlantir*- “1.tuzsuz hâle getirmek 2. talihsizlikten arındırmak” vb.) (Hociyev, 1989: 88).

Holsizlantir- “yormak”, ong’aysizlantir- “rahatsız etmek” örneklerinde olduğu gibi geçişli fiiller yapabilmek için bu ek kullanılır ve bu örneklerde -lan (isimden fiil yapım eki), -tir (ettirgenlik eki) ekleri iki ayrı bağımsız ektir. Fakat zararsizlantir-, guvohsizlantir-, şö’rsizlantir- gibi fiil örneklerinde ise bu iki ek bağımsız değil -lantir eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Zararsizlantir-, guvohsizlantir-, şö’rsizlantir- örneklerinde de diğer örneklerde olduğu gibi +lan ve -tir ekinin özellikleri görülse de buradaki ek bağımsız değil birleşik (+lantir) bir isimden fiil yapma ekidir çünkü bu söz konusu örneklerin +lan (*zararsizlan-*, *guvohsizlan-*, *šo’rsizlan-*) ekini almış şekilleri görülmemektedir (Hociyev, 1989:88-89). Taradığımız eser dahilinde sadece ogohlantir- örneğine rastlayabildik.

30

Hudayçi Azizbekdan ilgariroqda qo’riqçilarni

görevli Azizbey-AYR ileri-PEK-BUL koruma-ÇOK-BEL

ogohlantirib borar

bilgilendir-ZF var:-GEN3TK

“Görevli, Azizbey’den biraz ilerideki korumaları bilgilendirir” (OK 46)

+laştir-

+laş isimden fiil yapma ekiyle -tir fiilden fiil yapma ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Tıpkı +lantir eki gibi bu ek de Rusçadan yapılan çevirilerle birlikte görülmeye başlamıştır.

Hociyev bu ekle oluşturulan fiillerin büyük bir çoğunluğunun Rusçadan geçen sözcüklerden oluştuğunu ve bu sebepten de bu ekle kurulan fiilleri çözümleyebilmek için Rusçadaki şekillerini bilmek gerektiğinden bahseder. +laştir ekiyle kurulan bu fiiller Rusçada -ova(t), -izova(t), -irova(t) ekleriyle oluşturulmuş bazı fiillerden hareketle ortaya çıkarılmıştır. Bu ekler Rusçada isim ve sıfatlara eklenerek fiil türetmekte, aynı şekilde +laştir eki de Özbekçede isim ve sıfatlara gelerek fiil türetmektedir (Hociyev, 1989:90) Bu ek de +lantir eki gibi aktif olarak fiil türeten eklerden biridir. Eklendiği isme ya da sıfata göre farklı anlamları karşılamaktadır.

Telefonlaştır-, elektrlaştır-, kinolaştır- örneklerinde isme eklenerek ismin kökündeki şey veya nesneyi temin etmek ya da uygulamak, kullanmak anlamlarını; *sahnalaştır-, planlaştır-, tariflaştır-* örneklerinde kökteki şeyi, olayı gerçekleştirmek, yapmak anlamlarını; *latinlaştır-, qonunlaştır, tartiblaştır-* örneklerinde kökteki anlamı karşılayan özelliği vermek, o niteliğe ulaştırmak anlamlarını ifade eder. Bu ek sıfatlara eklendiğinde ise (*soxtalaştır-, sag 'lamlaştır-, rasmiylaştır-* vb.) sıfatın anlamındaki niteliği taşımak, o özellikleri göstermek gibi anlamları karşılamaktadır. Taradığımız eser dahilinde bu ekin örneğine rastlayamadık.

+sin-

Bu ek bir ya da iki heceli kelimelere eklenerek arzu, istek, niyet, tavır gibi anlamlar yüklemektedir. Ekin düz-dar ünlülü şekli yaygındır ama işlek bir ek değildir.

Bu ekle türetilmiş kelimelerde az veya çok dönüşlülük ifadesinin bulunması, ekin -n-fiilden fiil yapma eki ile genişlemiş birleşik bir ek olduğunu düşündürmektedir. Az da olsa +sit- eki ile türetilmiş fiillerin bulunması bu görüşü desteklemektedir (Öztürk, 1997:62).

31

Usta Alim acabsinib Otabekka qaradi

Usta Alim acep:İF-ZF Atabey-YÖN bak:-GEÇ3TK

“Alim Usta şaşırıp Atabey’e baktı” (OK 123)

+q-/k-

Bu ek, çoğunlukla tek heceli sözcüklere eklenerek geçişsiz fiiller meydana getirmektedir. Yardımcı ünlüsü i harfi olan bu ek, çok yaygın kullanılan bir ek değildir.

“arzu etmek, istemek” anlamlarına gelen *orziq-* fiili de yapısal olarak bu ekle türetilmiş gibi görünse de esasında arzu kıl- fiilinin bozulmuş şeklidir. Ayrıca *orziq-* fiilinin geçişsiz yapıda olması da bu iddiayı güçlendirmektedir (Öztürk, 1997:48).

Aşağıdaki fiil örneğinde de bu ekin kullanılmış olduğunu düşünmekteyiz.

zerik- “canı sıkılmak, sıkılmak” (TUUTL, 232), (<zir+ik-, *zir* “hızı, çılgınlığı ya da tekrarlanan aktiviteleri belirtir” OIL, 379).

Hociyev, Özbekçede bazı fiil türetimlerinde kök ve eklerin açıkça görülebildiğinden ama bazılarında ise birleşimlerin bu denli net olmadığından söz eder. Hatta bu ayrımın net olmaması ve diğer fiil türetimlerine benzememesinden ötürü şu fiillerin fiil türetiminin konusu olamayacağından bahseder: *g' ivirsi-, garangsi-, içik-, keçik-, ko'zik-, dimiq-, namik-* vb. (Hociyev, 1989:92-93).

G'ivirsi- ve *garangsi-* fiilleri için aynı fikirde olsak da “*içik-*, *keçik-*, *ko'zik-*, *dimiq-*, *namiq-*” fiillerinin +(i)k- / +(i)q- isimden fiil yapım eklerini alarak fiil olduklarını düşünmekteyiz. Hociyev’in görüşünün aksine bu fiil türetimlerinde kökler ve ekler ayrımı oldukça nettir, bu sebeple doğrudan türetimin konusudur. *içik-* “özlemek, erimek (dertlenmek, hastalanmak)” (<iç “iç, gönül,kalp” OIL, 115), *keçik-* “gecikmek, geç kalmak” (<keç “geç” OIL, 143), *ko'zik-* “nazara gelmek, nazar değmek” (<ko'z “göz” OIL,151), *dimiq-* “boğulur gibi olmak, zor nefes almak” (<dim “havasız, boğucu” TUUTL, 222), *namiq-* “nemlenmek” (<nam “nem, ıslaklık” OIL, 186)

32

Bu gal Marg'ilong'a keçikdingizmi?

bu sefer Margilan-YÖN geç:İF-GEÇ2ÇK-SOR

“Bu sefer Margilan’a geciktiniz mi?” (OK 113)

2.2. ÖZBEKÇEDE FİLDEN FİİL YAPAN EKLER

-a-

Özbekçede çok yaygın kullanılan bir ek olmamakla birlikte çok fazla örneğinin olduğu da söylenemez. Bu ek eklendiği fiillerin anlamını pekiştirir, güçlendirir.

-a eki eklendiği fiillere uzun süredir devam etme ve tekrarlanma anlamları yüklemektedir. Örneğin *bur-* fiili “burmak, çevirmek” anlamını karşılıyorken *bura-* fiili bu işin birkaç kez yapıldığı anlamını karşılamaktadır. Günümüzde yukarıdaki bu örnek fiiller anlamsal fark gözetmeksizin birbirleri yerlerine kullanılmaktadır. Özbekçede fiillerin uzun süredir devam etme, tekrarlanma anlamlarının her zaman ekler yoluyla gösterilmesi şart değildir. Söz gelimi “*o'qidi o'qidi*” yapısında fiilin tekrar edilmesiyle uzun süredir devam etme anlamı verilmiştir. “*köp o'qidi*” derken fiil önüne zarf getirilerek; “*çoyni issiq issiq içdi*” derken de zarfın tekrar edilmesiyle bu anlamlar verilebilmektedir (Kamilova vd., 1957:426).

33

Oftob oyim cavob beriş o'rniga o'krab o'krab yig'ladi

Oftob oyim cevap ver:-Fİ orin-3TKİ-YÖN hıçkır-ZF hıçkır-ZF ağla-GEÇ3TK

“Oftob ayım cevap vermek yerine hıçkıra hıçkıra ağladı” (OK 79)

-Ka-

Çok işlek bir ek değildir. Bu ek *cütaqa-* “acıkmak, aç kalmak” fiili dışında sonu ünsüz harfle biten fiillere gelmektedir. Bu ek çoğunlukla geçişli fiiller türetir (Öztürk, 1997:72). Banguoğlu, bu ekin Eski Türkçeden itibaren görülen eklendiği fiile tekrar ve pekiştirme anlamı katan bir ek olduğundan söz eder. Bu ekin -ik/-ig fiilden isim türetim ekinin üzerine -a isimden fiil türetim ekinin gelmesiyle ortaya çıktığını (*tol-ig-a-> tol-ga-*) ve ayrıca bu ekin Doğu Türkçesinde görüldüğünü ifade etmektedir

(Banguoğlu, 1988: 119,121). Yukarıda -a fiilden fiil yapım ekinin işlevlerinden bahsederken “pekiştirme, tekrar” anlamlarını ifade ettiğine değinmiştik. Bu durum da Banguoğlu’nun düşüncesini tasdikler niteliktedir.

Bu ek Özbek Türkçesinde yaygın olmamasına rağmen Batı Türkçesine göre Doğu Türkçesinde canlılığını sürdüren bir ek olduğu bilinmektedir.

34

Kümüş comga qo'zg'aldi

Gümüş cam:YÖN çık-:FF-GEÇ3TK

“Gümüş cama çıktı” (OK 207)

-i-

Bu ek işlek değildir ve örneklerine çok rastlanmaz. Bu ek eklendiği fiilin anlamını pekiştirmektedir. Tek heceli ve sonu ünsüzle biten fiillere gelerek hem geçişli hem geçişsiz fiiller türetmektedir. İncelediğimiz eser dahilinde dört örneğine rastlayabildik (*qazi-, tini-, qizi-, singi-*).

35

Bizga qazig'an çuqurlarig'a o'zlari yiqitilsinlar

biz:YÖN kaz-:FF-SF çukur-3ÇKİ-YÖN kendi:3ÇK yık-:FF-FF-İST3ÇK

“Bize kazdıkları çukurlara kendileri gömülsünler” (OK 56)

-iq-/-ik-

Bu ek işlek olmamakla birlikte eklendiği fiile pekiştirme anlamı veya dönüşlülük anlamı katmaktadır. Genellikle ünsüzle biten tek heceli fiillere gelse de bazen birden fazla heceli fiillere de eklenebilmektedir.

Aşağıdaki fiillerin de -(i)k / -(i)q fiilden fiil türetim eki olduğunu düşünmekteyiz fakat zaman içerisinde kaynaştıkları için bu fiillerin morfemlerine ayrılmadığı, bir fiil gövdesi olarak kabul edildiği ortadadır: *entik-* “boğulur gibi olmak” (TUUTL, 363), *hovliq-* “acele etmek, koşuşmak, şaşırma” (OIL, 113)

36

Biroq ular şuning o'zigagina qoniqmay

ama onlar şu:İLG kendi:YÖN-PEK memnun ol-GEL-OLZ3TK

“Ama onlar bununla yetinmiyor” (OK 37)

-la-

Bu ek esasında isimden fiil yapma eki olarak kabul edilmektedir. Fakat Özbekçede fiillerden de fiil türettiği gözlenmektedir. Eklendiği fiile tekrarlama, pekiştirme anlamları yüklemektedir. Bu ek, ünsüzle biten fiil köklerine ya da gövdelerine eklenerek geçişli anlam yüklemektedir. Çok işlek olmayan bu ekin üç örneğine rastlayabildik (*bukla-*, *quvla-*, *tugalla-*).

Bu ek Çağataycada görülen *-gula-*, *-kula-*, *-güle-* fiilden fiil türetim eki gibi sıklık, pekiştirme anlamları yüklediğinden ve ünsüzle biten fiillere eklendiğinden benzer fonksiyona sahip olduklarını söyleyebiliriz: *atkula-* <*at-* “atmak; ok atmak”; *kula-* “pek çok ok atmak” (ÇEK, 47)

otla- < *ot-* “atmak, bırakmak” *la-* “atlamak, atılmak, hoplamak, aşmak” (OIL, 214)

Fakat *atla-* fiili morfolojik açıdan ele alındığında *atla-* fiil gövdesi olarak kabul edilmekle beraber bu fiilin *at-* ve *-la* olarak morfemlere ayrılmaması daha doğrudur. Yukarıda bahsi geçen *entiq-* ve *hovliq-* fiilleri gibi *otla-* fiili de zamanla kaynaşmış olduğundan buradaki *-la* eki bağımsız bir morfem görevinde değildir diyebiliriz.

37

Bu gapni aytqandan so'ng xatni buklay berdi

bu söz:BEL söyle-SF-AYR sonra mektup:BEL buk-:FF-ZF ver-:GEÇ3TK

“Bu sözü söyledikten sonra mektubu katladı” (OK 89)

-sa-

Öztürk, Özbek Türkçesinde bu ekin sadece bir örneğine rastlandığını iddia etmektedir (*qamsa-* “kuşatmak, çevirmek”) (Öztürk, 1997:82). Fakat biz incelediğimiz eser dahilinde *oqsa-* fiiline rastladık ve bu örnekteki *-sa* ekinin fiilden fiil türetim eki olduğu kanısındayız. Doğu Türkçesinin diğer kolu Uygurcada da bu fiilin (*ahsa-*) bulunuyor olması *oqsa-* fiilinin de aynı şekilde fiilden türediği görüşünü desteklemektedir: *oqsa-* “akşamak, duraklamak, durmak, zorluk yaşamak” (OIL, 210).

38

Nega har bir narsaga yetkan aqling şunga qolg'anda oqsaydir

neden her bir şey-YÖN yet-:SF akıl:2TKİ şu:YÖN kal-:ZF aksa-GEL3TK

“Neden her şeye çalışan aklın buna geldiğinde duruyor” (OK 158)

-ta-

Bu ekin Özbekçede isimlerden fiiller türettiği bilinmektedir. İsim kök ve gövdelerine gelerek çoğunlukla geçişli fiiller meydana getiren bir ektir. İncelediğimiz eser

dahilinde *qista-* fiiline rastladık ve bu fiil isimden değil fiilden türemiş olsa gerek. Bu fiilin türeyebileceği bir isim kök ya da gövdesi bulamamakla birlikte anlamı itibarıyla *qis-* fiilinden geldiği kanısındayız: *qista-* “1) ısrar etmek, ısrarla istemek, sıkıştırmak, zorlamak, baskı yapmak. 2) hızlandırmak, sürat vermek, ivme kazandırmak” (ÖTS, 387).

39

O'zbek oyim suqlanib unga qarar va tomoqqa

Özbek Ayım süz-ZF o:YÖN bak-:GEN3TK ve yemek-YÖN

qistar edi

zorla-GEN EKF-GEÇ3TK

“Özbek Ayım süzerek ona bakıyor ve yemeye zorluyordu” (OK 172)

-1-

Fiil çatısını etkileyerek edilgen fiiller türeten bu ek Özbekçede kullanılan en yaygın fiil türetim eklerinin başında gelir. Bu ekin ince, düz, dar şekilleri görülmektedir. Geçişli fiilleri geçişsiz hâle dönüştüren bu ek, aynı zamanda dönüşlülük anlamı ifade eden fiiller de yapmaktadır:

40

Biz nima uşun yig'ildi (DÖNÜŞLÜ)

biz ne için topla-FF-GEÇ1ÇK

“Biz niye toplandık” (OK 28)

41

tovoqlar olinib dasturxonlar yig'ildi (EDİLGEN)

tabak:ÇOK al-:FF-ZF sofras-ÇOK topla-FF-GEÇ3ÇK

“tabaklar alınıp sofralar toplandı” (OK 31)

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bu ekin hangi anlamı ifade ettiğini anlayabilmek için cümle içinde nasıl kullanıldığına bakmak gerekmektedir.

Dönüşlülük ve edilgenlik anlamlarının aynı ekle verildiği örneklerde hangisi olduğunu anlamak için ettirgenlik eki getirilebilir. Ettirgenlik eki, edilgenlik ekiyle birlikte kullanılabilirken dönüşlülük eki bu özelliğe sahip değildir (*tovoqlar olinib dasturxonlar yig'ildi* / *tovoqlar olinib dasturxonlar yig'dirildi* örneğinde edilgen anlam olduğu için ettirgenlik ekini alabilmiştir. Eğer dönüşlülük anlamı olsaydı bu eki getiremezdik).

Yuzidan ikkilaniş holati sezilar edi
 yüz:3TKİ-AYR kararsız kal-Fİ durum-BEL sez-:FF-GEN EKF-GEÇ3TK
 “Kararsızlığı yüzünden okunuyordu” (OK 119)

-t-

Özbekçede ettirgen anlamı yükleyen pek çok ek vardır. -t eki de bu eklerden biridir ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek geçişsizleri geçişli yaparken, geçişlileri de pekiştirip daha geçişli hâle getirir. Bu ek, işin başka biri ya da başka bir şey aracılığıyla gerçekleştirilmesi anlamını yüklemektedir.

Fiil kök ve gövdelerine (daha çok iki heceli fiillere) gelerek ettirgen yapan bu ek, çoğunlukla ünlüyle biten fiillere eklenmektedir. Ünsüz bitenlerde ise -y, -r harfleriyle biten fiillere gelmektedir (*qısqar-t / kopay-t* vb.). Bu fiillere -t eki yerine -tir eki eklenerek de aynı anlam verilebilmektedir (*qısqar-tir- / kopay-tir-*).

Qo'rqit- fiilinin oluşumuyla ilgili farklı bir durum söz konusudur. Bugünkü ayt-, art-yapısıyla oluşan iki heceli fiiller, aslında ettirgen yapıda olup o iki heceli fiillerin kısaltılmasından meydana gelmişlerdir (*arit-< art-, ayit-< ayt-, qayıt-< qayt-* vb. gibi) (Kamilova vd., 1957:438).

Özbek Türkçesinde fiil çatısına etki eden bazı fiillerdeki ekler karıştırılabilmektedir. Fakat bu fiiller artık kaynaşmış, bağımsız yapılar oluşturduklarından morfemlerine ayrılmamaktadırlar (*uyg 'ot- / uyg 'on-, yupat- / yupan-* gibi) (Hociyev, 1973:98). Bu fiil örnekleri de *toldir-, tolat-, tolgiz-* örnekleri gibi birbirleri yerine kullanılabilmektedir.

Qoşi ustiga to'zg'ib tuşkan soçlarini tuzatib
 kaş:3TKİ üst:3TKİ-YÖN dağıl-ZF düş-:SF saç:3TKİ-BEL düzelt-ZF
xatni o'qidi
 mektup:BEL oku-:GEÇ3TK
 “Yüzüne düşen saçlarını düzelterek mektubu okudu (OK 144)

-Dir-

Bu ek, Özbekçede yaygın olarak kullanılan bir diğer ettirgenlik ekidir. Ünlüyle biten de- ve ye- fiillerinin dışında genellikle ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine gelir.

-dir çoğunlukla yumuşak ünsüzlerden sonra, -tir de sert ünsüzlerden sonra gelmektedir. Fakat *keltir-*, *ukdir-*, *yutdir-* gibi bu duruma uymayan fiiller de bulunmaktadır.

El- ve kel- fiilleri fonetik olarak aynı görünse de biri -dir ekini alırken öteki -tir ekini alır (*eldir-*, *keltir-*). Bu durum aşağıdaki tarihi sebeplerle ilişkilidir:

Eskiden o'ttir- fiili hem öldürmek hem oturmak anlamı için kullanılırdı. İkinci olarak birden fazla heceli fiillerde “n, l, r, z, y” seslerinden sonra -tir getirilir (*osiltir-*, *pişirtir-*, *küçaytir-*, *kuvontir-* vb.).⁷ Tek heceli fiillere ise -dir eklenir. Ünlüyle biten ye- ve de-fiillerinden sonra da -dir eki kullanılır. *Ag 'dar-* fiilindeki -dar eki, -dir ekine benzese de ayrı bir ek olarak görülür. Bu ekler vasıtasıyla oluşturulan fiillerin anlamı birbirleriyle aynı değildir (*og 'dir-*, *ag 'dar-*) (Kamilova vd., 1957:437).

Bu ekten önce ya da sonra başka ettirgenlik ekleri de gelebilmektedir (*o 't-kaz-dir*, *ol-dir-tir-*, *çıq-ar-tir-*, *qiyna-t-tir-*, *hayda-t-tir* vb.). Birden fazla ettirgenlik eki alan bu fiiller de dolayısıyla pekiştirilmiş, daha ettirgen hâle gelmiş fiillerdir.

44

Yusufbek qaysi o'g'lini uylantirdi

Yusufbey hangi oğul:3TKİ-BEL ev:İF-FF-GEÇ3TK

“Yusufbey hangi oğlunu evlendirdi” (OK 84)

-Dar-

Özbek Türkçesindeki bu ek, eklendiği fiillere yaptırma, oldurma, ettirme anlamları yüklemektedir. Çok işlek bir ek olmadığı için örneklerine sıklıkla rastlanmamaktadır. Ünsüzle biten tek heceli, geçişsiz fiillere eklenerek onları geçişli hâle getirir. Yüklediği anlam ve ekleniş şekline bakılırsa -dar-/-tar- ekinin, -dur- / -dür- ekinin farklı bir varyantı olduğu ortadadır.

45

Go'yo ustidan bir çelak qaynar qaynag'an suvni

sanki üst:3TKİ-AYR bir kova kayna-SF kayna-SF su:BEL

ag'darg'an edilar

ak-:FF-GEÇ EKF-GEÇ3ÇK

“Sanki üstüne bir kova kaynar su dökmüşlerdi” (OK 120)

⁷ Öztürk eserinde bu ekle ilgili olarak çok heceli fiillere, sonu -z ile bitenler hariç hep -tir şeklinde geldiğinden bahseder (Öztürk, 1997:89).

-ar-/-ir-

Genellikle tek heceli ve ünsüzle biten fiillere gelerek fiil türeten -ar eki çok işlek bir ek sayılmaz. Belirli birkaç fiile eklenerek geçişsiz olan bu fiilleri geçişli hâle getirmektedir.

Bu ekin ortaya çıkışıyla ilgili olarak kendinden önceki fiil türeten eklerdeki ilk ünsüzün düşerek (-dar, -tar, -qar) zamanla bu şekilde kısaldığı düşünülür (Kamilova vd., 1957:437). Bu eklerin de -ar eki gibi ünsüzle biten tek heceli fiillere gelerek onları geçişli yapması bu ihtimali güçlendirmektedir.

-ir eki de tıpkı -ar eki gibi tek heceli ünsüzle biten fiillere gelerek geçişli fiiller yapmaktadır. Genellikle t, ş, ç ünsüzlerinden sonra geldiği görülür (*ayt-ir-, piş-ir-, qoç-ir-* vb.). Bu ek için de yine -ar eki için düşünülen “baştaki ünsüzün düşmesiyle daha kısa bir ek hâlini alma” durumu söz konusudur.

Her iki ek için de ettirgenlik işlevi bazen farklı ekler aracılığıyla sağlanabilmektedir (*bitir-* / *bitkiz-*, *çıqar-* / *çıqaz-* vb.).

46

Gunohimni   *keçiringiz*   *qilmişlarimdan*
 günah-1TKİ-BEL   affet-EMR2ÇK   yap:-Fİ-ÇOK-1TKİ-AYR
puşaymon boldim
 pişman   ol:-GEÇ1TK
 “Günahımı affedin, yaptıklarımın pişmanım” (OK 59)

-KXz-

Bu ek genellikle ünsüzle biten tek heceli fiillere (*ye-* / *yegiz-* fiili dışında) getirilerek geçişli fiiller türetmektedir. -gir-/-gir-, -qir-/-kir-, -gur-/-gur-, -qur-/-kur-, -qar-/-kar- eklerine nazaran daha yaygın kullanılmaktadır.

Aynı fiillere bu ekin farklı ünlülü şekilleri eklenebilmektedir (*yetkaz-* / *yetkiz-* vb.) fakat Öztürk *bitkaz-* ve *ko'rgaz-* fiillerinin dar ünlülü şekillerine rastlamadığını bildirmiştir (Öztürk, 1997:90). *Ko'rgaz-* fiili konusunda haklı görünüyorsa da *bitkaz-* fiilinin *bitkiz-* şekli de bulunmaktadır (Kamilova vd., 1957:437).

Bu ekin varyantlarının ortaya çıkışında üç farklı durum söz konusudur:

İlk olarak bu ekin ortasındaki ünlünün değişmesiyle *turg 'iz-* / *turg 'oz*, *yetkaz-* / *yetkiz-* gibi şekiller doğmuştur. Daha sonra ekin sonundaki z ünsüzünün r ünsüzüyle değişmesinden *o'tkaz-* / *o'tkar* gibi şekiller doğmuştur. Son olarak da ekin geldiği fiil kökündeki son ünsüzün, ekin ilk harfine etkisiyle farklı varyantlar ortaya çıkmıştır (*yurgiz-*, *yotqiz*, *bitkaz-*, *ko'rgaz-* vb.). Bu fonetik çeşitlilikler kısmen diyalektal

özellikler de ilgilidir. Bu fonetik varyantlar bazen anlamı değiştiren unsur olarak da kullanılır: *o'tkaz-* kök iken *o'tqaz-* ya da *o'tqiz-* türemiş yapılardır (*o'tqiz-* fiili aslında *o'tirgiz-* formundan doğmuştur) (Kamilova vd., 1957:437).

47

Ularning bu muzokalarini çetda eşitib turgan xufiyalardan

onlar-İLG bu tartışma-3ÇKİ-BEL uzak:BUL dinle-ZF dur:-SF hafiye-ÇOK-AYR

biri bu so'zni Azizbekning qulag'iga yetkazur

bir-3ÇKİ bu söz:BEL Azizbey-İLG kulak:3TKİ-YÖN yetiş-FF-GEN3TK

“Onların bu tartışmalarını uzaktan dinleyen hafiyelerden biri bunu Azizbey’e yetiştirir” (OK 6)

-KXr-

Özbekçede yaygın olarak kullanılmayan eklerden biridir. Bu ek tek heceli fiillere gelerek onları geçişli hâle getirmektedir.

Öztürk, ekin -g'ir şekli hakkında sadece *ozg'ir-* “azdırmak, yoldan çıkarmak” fiilinde görüldüğünden bahseder (Öztürk, 1997:91). Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu ek için -g'iz-/-giz-, -qiz-/-kiz-, -g'uz-/-guz-, -quz-/-kuz-, qaz-/-kaz- ekinin farklı bir varyantı olduğu söylenmektedir. Her iki ekin de aynı fonksiyona sahip olup tek heceli fiillerden geçişli fiiller türettiği bilindiğinden aralarında böyle bir ilişki bulunması oldukça makuldür. Ek yaygın kullanılan bir ek olmadığı için birçok gramer kitabında da ayrıca bahsi geçmemektedir.

Biz incelediğimiz eserde “çekmek, koparmak, zorla almak” anlamlarına gelen *sug'ur-* fiiline rastladık. Hangi kökten türediği konusunda bilgiye ulaşamasak da bizce bu fiil “sökme, koparmak” anlamlarına gelen *so'k-* fiilinden geliyor olabilir. Anlamsal olarak bu ihtimal doğru gibi dursa da -KXr- ekinin fonksiyon olarak geçişsiz fiilleri geçişli yapıyor olması bu doğruluğu geçersiz kılabilir⁸. Tespit ettiğimiz bir diğer fiil de *yong'irat-* fiilidir. Bu fiilin -KXr- ekinin genişletilmiş şekli olduğunu düşünüyoruz. “yanmak, ateşlemek, parıldamak” gibi anlamları olan *yon-* fiilinin tek heceli ve geçişsiz bir fiil olması bu ihtimali güçlendirmektedir.

48

Onadan tug'ma azoblar, açliqlar o'tkardi

anne:AYR doğ:-Fİ azap-ÇOK aç:İİ-ÇOK geç:-FF-GEÇ3TK

⁸ Öztürk bu ekin tek heceli geçişsiz fiillere eklenerek geçişli fiiller türettiğini söyler (Öztürk, 1997:91) Fakat biz incelediğimiz eserde geçişli fiillerden türemiş *o't-qar-* ve *yut-qar-* fiillerine rastladık.

va o'tkarmakda

ve geç-:FF-ŞİM3TK

“Doğduklarından beri sıkıntılar, açlıklar yaşadı ve yaşamakta” (OK 57)

-iz/-uz-

Bu ek, Özbekçede yaygın olarak kullanılmayan, belirli birkaç örneğine rastlanan bir ektir. Hem geçişsiz hem geçişli (sadece em- fiili) fiillere gelerek, geçişsizleri geçişli yaparken geçişlileri de daha geçişli yapmaktadır.

Bu ekin de kendinden önceki fiil türetme eklerinin (-giz, -kiz) başlarındaki ünsüzlerin düşmesiyle oluştuğu ortadadır. Eklerin kısaltılmasıyla ortaya çıkan bu ek, çoğunlukla g, k, m ünsüzlerinden sonra gelmektedir.

49

Otabek bu ters cavobni hazil fahmlab kuldi va Kumuşning

Atabey bu ters cevap:BEL şaka san-ZF gül-:GEÇ3TK ve Gümüş-İLG

manglayig 'a qo'lini tegizdi

alın-3TKİ-YÖN el:3TKİ-BEL değ-:FF-GEÇ3TK

“Atabey bu ters cevabı şaka olarak alıp güldü ve Gümüş'ün alnına dokundu (OK 188)

-sat-

Özbekçede sadece bir fiil örneğinde (*ko'rsat-*) rastlanan -sat fiilden fiil türetim eki bu bakımdan isimden fiil türeten -cira ekine benzer. *Ko'rsat-* fiili yerine *ko'rgaz-* fiili de kullanılabilir.

Tarihi olarak bakılacak olursa -sat eki -gaz ekinin yerini almıştır. -gaz eki, -sat ekinden daha eskidir (Kamilova vd., 1957:438).

Ko'r- fiiliyle ilgili olarak -gaz ve -sat eklerinden başka -güt/-get ekleri de kullanılmıştır. *Ko'r-* fiilinin -güt/-get ekleriyle kullanılışı XV. asırdan önceki devirlere dayanmaktadır (Abdurrahmanov vd., 2008:273).

50

Birarta dalil ko'rsatiş kerak

bir tane delil göster-Fİ gerek

“Bir delil göstermek gerek” (OK 78)

-ş-

Bu ek yaygın olarak kullanılan fiil türetim eklerinden biridir. Eklendiği fiillere birlikte yapma, karşılıklı yapma gibi anlamları yüklemektedir. Ünsüzle biten fiillere

eklendiğinde yardımcı ünlü olarak yanına *i* gelmektedir. Hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek işteş anlam türetmektedir.

Bu ek çokluk eki -lar ile eş olarak görülmektedir (Turniyozov ve Rahimov, 2006:277). Bu nedenle de eğer çokluk eki varsa işteşlik ekine; işteşlik eki varsa çokluk ekine gerek yoktur diyebiliriz. Fakat ikisinin aynı anda kullanıldığı örnekler de yok değildir. Özellikle edebi eserlerde anlatımı güçlendirmek, pekiştirmek adına bazı fiillerde hem -lar hem -ş eklerine rastlanabilir (*yıg 'laşdilar, külişdilar, qoçışdilar* vb.).

Birleşik fiillerde bu ekin, bazen yardımcı eylemin üstüne (*quvib ketişdi*) bazen eylemin kendisine (*külişip qoldi*) bazen de her ikisine birden (*aytişip qolişdi*) eklendiği görülebilmektedir.

İşteşlik eki bazen dönüşlülük anlamı da verebilmektedir ve bunu fark edebilmek için bağlama bakmak, fiilin cümlede hangi anlamı karşıladığını belirlemek gerekmektedir.

51

Bir oz cimgina qarşima qarşi o'lturişdilar (İŞTEŞ)

Bir az sessiz-PEK karşılıklı otur-GEÇ3ÇK

Karşılıklı sessizce oturdular (OK 167)

52

So'raşiş tamom bo'lg'andan keyin o'lturişdilar (DÖNÜŞLÜ)

Selamlaş-Fİ tamam ol:-ZF sonra otur-GEÇ3ÇK

Selamlaşma bittikten sonra oturdular (OK 178)

Bazı fiiller anlamı bakımından en az iki kişiye ihtiyaç duyar (konuş-, görüş-, selamlaş-, kucaklaş- vb.). Bu yüzden bu gibi fiillerin kullanıldığı cümlelerde özne tekil olsa dahi işteşlik anlamı bariz şekilde ortadadır. Fakat bu özelliğe sahip olmayan fiiller de vardır. Bu fiiller çoğul özneyle birlikte kullanılmadığında işteşlik anlamı sezilemeyebilir. Kısacası işteşlik eki olan her fiilde, her zaman bu anlam görülemeyebilir. Aşağıdaki örneklerin ilkinde özne çoğul olduğu için işteşlik anlamı hissedilirken ikinci örnekte bu durum görülmemektedir.

53

Xalq nihoyatda qizişdi

Halk sonunda kız:-FF-GEÇ3ÇK

Halk sonunda kızıştı (OK 58)

54

Otabek ham qizişdi

Atabey de kız:-FF-GEÇ3TK

Atabey de sinirlendi (OK 72)

-n-

Özbekçede fiilin çatısına etki eden türetim eklerinden biri de yaygın olarak kullanılan -n fiilden fiil türetim ekidir. Ünsüzle biten fiillerde yardımcı ünlü olarak her zaman olduğu gibi i ünlüsü kullanılmaktadır (*yuvin-, körin-, tutin-* vb.). Geçişli fiilleri geçişsiz yapmaktadır.

Bu ek, eklendiği fiillere yapılan şeyin kendi kendine yapıldığı veya kendi kendine oluştuğu anlamlarını yüklemektedir. Esas işlevi olan dönüşlülük anlamının dışında bazen edilgen anlam türettiği de görülür:

55

Bunga qarşi bizning hozirlanişimiz kerakmi (DÖNÜŞLÜ)

Bu:YÖN karşı biz:İLG hazır:İF-FF-İF-1ÇKİ gerek-SOR

“Buna karşı hazırlanmamız gerekiyor mu” (OK 18)

56

Ertalabki çoy hozirlangan (EDİLGEN)

sabah-AİT çay hazır:İF-FF-GEÇ3TK

“Sabah çayı hazırlandı” (OK 11)

Edilgenlik eki olan -l ekinin de bazen dönüşlü anlam ifade ettiği görülür (bk. 39. ve 40. örnekler). Bu bakımdan fiilin dönüşlü ya da edilgen olduğu cümledeki kullanımına bağlı olarak değişebilmektedir. Fonksiyon olarak bazen aynı şekilde kullanılabilirdikleri için bu iki ek arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Bu bakımdan bazen bu iki ekin tek kategori olarak ele alındığı da görülür.

İsimden fiil türeten eklerden olan +lan, +laş, +lat eklerinden bahsettiğimiz yukarıdaki bölümlerde de değindiğimiz üzere bazı ekler ayrı ayrı ekler sanılsa da birleşik ek olma ihtimali vardır. *Seskan-* fiili de bunun bir örneğidir. Sondaki -n ekinin dönüşlülük eki olduğu düşünülebilir ama *seska-/sesga-* gibi fiiller olmadığı için buradaki -kan eki birleşik bir ektir. Anlamına bakıldığında dönüşlü bir anlam barındırmasına rağmen buradaki -n harfini tek başına dönüşlülük eki olarak ele almak doğru değildir.

seskan- “1) ürpermek; titremek 2) canlanmak” (ÖTS, 425)

57

Otabekning yuzida kulimsiraş bilindi

Atabey-İLG yüz:3TKİ-BUL gülümse-Fİ bil:-FF-GEÇ3TK

“Atabey’in yüzünde gülümseme belirdi” (OK 161)

-msira-

Fiilden isim türeten -m eki ile isimden isim türeten -sira ekinin birleşmesiyle meydana gelir. Yaygın değildir ve pek örneği görülmez. Eklendiği fiile sahte tavırlı olmak, benzerlik anlamı yüklemektedir. Aynı zamanda yapılan işin eksikliğini, tam yapılmadığını da ifade etmektedir: *külimsira*- “gülümsemek” (ÖTS, 248)

58

Bu gal Kumuş ham külimsirab oldi

bu kez Gümüş de gülümse-ZF ol:-GEÇ3TK

“Bu kez Gümüş de güldü” (OK 172)

-nqira-

Bu ek fiil kök ve gövdelerine gelerek dönüşlülük anlamı katmaktadır. Özbekçede bu ek oldukça yaygın kullanılmaktadır.

59

Zaynab boyag'i ong-g'aysizliqdan hali çiqip etmagan,

Zeynep uzun süre rahatsızlık-AYR hâlâ çık:-ZF et:-OLZ-GEÇ3TK

qizarinqirab yerga boqqan edi

kızır-ZF yer:YÖN bak:-GEÇ EKF-GEÇ3TK

“Zeynep uzun süre kendine gelememiş, utanarak yere bakıyordu” (OK 185)

3. BÖLÜM: FİİL DİZİNİ

3.1. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

+a-

1. ag'na- "yuvarlamak, kıvırmak, bükme" (ÖTS, 56)
2. ata- "adlandırmak, ad vermek, adamak" (OIL, 17)
3. bo'sa- "1) boş olmak, serbest kalmak, bitmek 2) zayıflamak, yumuşamak" (OIL, 41)
4. co'na- "gitmek, yola çıkmak" (TUUTL, 230)
5. covdira- "ümitle bakmak, umut ışığıyla bakmak, parıldayan gözlerle bakmak" (OIL, 130)
6. çuldura- "ses çıkararak akmak, çağlayarak akmak, çok konuşmak" (OIL, 62)
7. dovdıra- "sersemlemek, zırvalamak, saçmalamak, kafayı yemek" (OIL, 75)
8. kiyna- "ıstırap çektirmek, eziyet etmek, işkence etmek, acı çektirmek" (OIL, 242)
9. o'rna- "yerleşmek, kurulmak, oturmak, bulunmak" (OIL, 197)
10. o'yna- "oyunmak" (TUUTL, 373)
11. o'sa- "yemek yemek, elle yemek" (OIL, 212)
12. qatna- "sefer yapmak, gidip gelmek, katılmak" (TUUTL, 383)
13. saçra- "sıçramak" (TUUTL, 303)
14. sana- "saymak, hesaplamak, değerlendirmek" (OIL, 267)
15. şildıra- "şırıldamak, çağlayarak akmak, hafifçe dalgalanmak" (ÖTS, 539)
16. tila- "dilemek" (TUUTL, 325)
17. tirna- "kaşımak, kazımak, tırmalamak" (OIL, 321)
18. tuğa- "bitmek, tükenmek, ölmek" (OIL, 333)
19. tuna- "uyumak, geceyi geçirmek" (ÖTS, 463)
20. uçra- "1) rastlamak, karşılaşmak, uğramak 2) başvurmak, müracaat etmek 3) olmak, mevcut olmak" (TUUTL, 339)
21. una- "kabul etmek, anlaşmak" (OIL, 340)
22. yala- "yalamak" (TUUTL, 369)
23. yaşa- "yaşamak, oturmak" (TUUTL, 371)
24. yo'la- "yakınlaşmak" (TUUTL, 241)
25. yumşa- "yumuşamak, sakinleşmek" (OIL, 372)

+(a)r-

1. baqir- “bağırmaq” (TUUTL, 204)
2. bo’zar- “sararmak, rengi atmak, sönük kalmak” (ÖTS, 107)
3. cekir- “bağırmaq, kızmak, çıkışmak” (OIL, 130)
4. çimir- “kaş çatmak, surat asmak” (OIL, 57)
5. eskir- “eskimek, yaşlanmak, yıllanmak” (OIL, 83)
6. gapur- “konuşmak, söylemek” (OIL, 96)
7. ko’kar- “**1**) bitmek, çimlenmek, cücüklenmek **2**) mavileşmek” (TUUTL, 251)
8. o’zgar- “değişmek, dönüşmek, değişime uğramak” (ÖTS, 527)
9. oqar- “beyazlamak, rengi gitmek, solmak, ağarmak, parlamak” (OIL, 209)
10. qayg’ir- “kaygılanmak, dertlenmek, üzülme” (OIL, 237)
11. qısqr- “kısalmak” (TUUTL, 386)
12. tupur- “tükürmek” (OIL, 334)
13. ulgur- “erişmek, başarmak, yetişmek” (OIL, 339)

+(a)y-

1. bezray- “sinirle bakmak, hırsıyla ya da küstahça bakmak” (OIL, 35)
2. bucmay- “**1**) büzülme **2**) buruşmak, kırışmak” (ÖTS, 98)
3. cuncay- “soğuktan büzüşmek” (OIL, 135)
4. ço’nqay- “çömelme, oturmak (hayvanlar için), diz üstüne çökmek” (OIL, 60)
5. hurpay- “sonunda olmak, tükenmek, dağılmak, yıpranmak” (OIL, 114)
6. ilcay- “sırıtmak, yapmacık gülmek, zorla gülümsemek” (ÖTS, 180)
7. irvay- “eğri olmak, bükülme” (OTIL, 224)
8. keksay- “yaşlanmak” (OIL, 143)
9. kengay- “genişlemek, genişletme” (OIL, 144)
10. kirtay- “çökmek (gözler için)” (ÖTS, 235)
11. ko’pay- “**1**) artmak, çoğalmak, fazlalaşmak **2**) üremek, yavrulamak, doğurmak” (ÖTS, 255)
12. kuçay- “güçlenmek, daha güçlü olmak, gelişme” (OIL, 156)
13. mung’ay- (ming’ay-) “ağlamak, kederlenmek, üzülme” (OIL, 182)
14. olay- “kocaman açmak, dışarı fırlamak (göz için)” (OIL, 206)
15. ozay- “azalmak” (TUUTL, 281)
16. qoray- “kararmak, koyulaşmak, bronzlaşmak, güneşte kararmak” (OIL, 250)

17. sargay- “sararmak, zayıf düşmek, yalvarmak” (OIL, 268)
18. serray- “aklı karışmak, afallamak, ne yapacağını bilememek” (OIL, 142).
19. susay- “sessiz olmak, susmak” (OIL, 300)
20. şumşay- “surat asmak, kaş çatmak, çekilmek, sinmek” (OIL, 285)
21. tersay- “karşıt olmak, inatçı olmak” (OIL, 317)
22. tikkay- “dikmek, dik durmak” (OIL, 319)
23. ulg’ay- “büyüme, gelişme” (OIL, 339)
24. zo’ray- “güçlenmek, kuvvetlenmek, şiddetlenmek” (OTIL, 167)

+cira-

1. qovcira- “kurumak, solmak” (TUUTL, 387)

+Da-

1. alda- “aldatmak” (TUUTL, 193)
2. hayda- “gütmek, acele ettirmek, sürmek” (OIL, 109)
3. indama- “konuşmamak, susmak” (OIL, 119)
4. ista- “istemek, dilemek” (OIL, 125)
5. o’qta- “doğrultmak, göstermek” (OIL, 196)
6. silta- “hızla çekmek, çekivermek” (TUUTL, 305)

+Ka-

1. çulg’a- “etrafını kaplamak, çevirmek, örtmek” (OIL, 62)
2. iska- “koklamak” (OIL, 124)
3. payqa- “sezmek, anlamak” (TUUTL, 287)
4. yarlaqa- “affetmek” (OIL, 362)

+Kar-

1. ayqir- “çağlamak, şiddetle akmak” (OTIL, 60)
2. bo’kir- “bağırarak, haykırmak” (OIL, 39)
3. boşqar - “yönetmek, kontrol etmek, sürdürmek” (OIL, 46)
4. pişqir- “kişnemek, homurdanmak, sesli nefes almak, paniklemek, acele etmek” (OIL, 224)
5. qiçqir- “bağırarak, haykırmak, feryat etmek, çığlık atmak” (ÖTS, 388)

+Ki-

1. irg’i- “atlamak, sıçramak” (TUUTL, 236)

2. sanqi- “dolaşmak, aylak aylak gezmek” (TUUTL, 301)
3. to'zg'i- “dağılmak, tozutmak, dağıtmak, yıpranmak, parçalanmak” (OIL, 327)

+Kira-

1. cong'ira- *con* “can, hayat” (cong'ira- şekli sözlükte direkt olarak yoktu fakat bağlamdan hareketle “canlanmak, kendine gelmek” anlamlarını karşıladığını düşünmekteyiz)

+i-

1. arzi- “değmek, yakışmak” (TUUTL, 197)
2. cimi- “sessiz olmak, sakinleşmek” (OIL, 132)
3. cunci- “soğuktan büzüşmek” (OIL, 135)
4. gangi- “aklı karışmak, şaşırarak, afallamak, sersemlemek” (OIL, 96)
5. noli- “şikayet etmek, yalvarmak, üstelemek” (OIL, 191)
6. og'ri- “ağrılamak, acılamak” (OIL, 204)
7. qaşi- “kaşımak” (OIL, 235)
8. rançi- “sinirlenmek, kızmak” (OIL, 257)
9. taşi- “taşımak, nakletmek” (OIL, 311)
10. tati- “tatmak, lütfetmek, faydalanmak” (OIL, 312)
11. tinçi- “sakinleşmek, yatışmak” (ÖTS, 457)
12. to'zi- “dağılmak, yayılmak, dağıtmak, parçalanmak, yıpranmak” (OIL, 327)
13. yulqi- “yolmak, koparmak, çekip almak, çekmek” (OIL, 372)

+illa-/+ulla-

1. bobilla- “ayıplamak, hoş görmemek” (ÖTS,89)
2. cizilla- “**1**) ağrılamak, sızlamak, zonklamak **2**) fevrilik yapmak **3**) cızıldamak, cızırtı sesi çıkarmak” (ÖTS, 211)
3. çirqilla- “cıvıldamak, ciyıklamak, cırlamak, çığlık atmak” (OIL, 58)
4. egalla- “sahip olmak, devralmak, hâkim olmak” (OIL, 77)
5. g'itilla- “parıldamak, ışıldamak” (OIL, 93)
6. gurulla- “gürüldemek” (ÖTS, 166)
7. hiqilla- “hıçkırarak, sızlamak, sesli nefes alıp vermek, rahatsız etmek, kıkırdamak” (OIL,

8. lovulla- “yanmak, alazlanmak, alevlenmek, tutuşmak; kıpkırmızı olmak” (ÖTS, 267)
9. ming’illa- “mırıldanmak, söylenmek” (OIL, 175)
10. pişilla- “burundan sesli sesli nefes almak, burundan nefes alarak ses çıkarmak” (ÖTS, 368)
11. po’ngi’lla- “söylenmek, homurdanmak, mırıldanmak, dır dır etmek, mızırdamak” (ÖTS, 378)
12. qarsilla (qartilla)- “kart kurt diye ses çıkarmak, gıcırta veya cızırta yapmak” (OIL, 91)
13. qırçilla- “güçlenmek, zirveye ulaşmak, şiddetlenmek” (OIL, 240)
14. şaqilla- “şakırdamak, çingırdamak” (OIL, 276)
15. taqilla- “kapıyı çalmak, hafifçe vurmak” (ÖTS, 448)
16. xirilla- “hırıldamak” (OIL, 353)
17. yarqilla- “parıldamak, ışıldamak” (OIL, 362)
18. zirilla- “ürpermek, titremek, donakalmak, rahatsız olmak” (OIL, 379)
19. zorilla- “acıyarak konuşmak, özveri ile konuşmak” (ÖTS, 520)

+ira-

1. g’o’ldira- “mırıldanmak, homurdanmak” (OIL, 95)
2. qaltira- “titremek, sallanmak, ürpermek, spazm geçirmek” (OIL, 233)
3. yaltira- “parlamak, pırıldamak” (TUUTL, 369)
4. yarqira- “parlamak, ışıldamak” (OIL, 362)
5. yiltira- “parıldamak, ışıldamak” (OIL, 366)

+(i)t-/+ot-

1. kamit- kam “az” (TUUTL, 243)
2. to’lat- “dolmak, taşmak” (OIL, 324)
3. yo’qot- “kaybetmek; yok etmek, imha etmek; ortadan kaldırmak, son vermek” (ÖTS, 511)

+na-

1. çayna- “çiğnemek” (TUUTL, 349)
2. yaşna- “gelişmek, büyüme, çiçeklenmek, serpilmek, parlamak, ışıldamak” (OIL, 363)

+ra-

1. ihra- “ağrı, sancı ifade edici ses çıkarmak” (OIL, 116)
2. ingra- “inlemek, sızlamak” (OIL, 120)
3. mag’ra- “melemek, mölemek, böğürmek” (OIL, 164)
4. quvra- “kurumak, kurutmak” (OIL, 256)
5. sayra- “ötomek” (ÖTS, 421)
6. titra- “titremek” (TUUTL, 327)
7. yayra- “rahat hissetmek, keyif almak, eğlenmek, dolaşmak, iyi vakit geçirmek” (OIL, 363)

+sa-/+si-

1. alaxsi- “dikkati dağılmak, uzaklaştırılmak” (OIL, 9)
2. garangsi- “sersemlemek, aptallaşmak, geçici olarak akli yitirmek” (OIL, 381)
3. mengravsi- *meng* sözcüğünün doğum lekesi, nokta, ben anlamı var ama direkt olarak bu fiil versiyonu yok. Metinde donakalmak, kalakalmak anlamı verdiğini düşünüyoruz sonuçta benler, lekeler de kalıyor vücudumuzda yani oradan türemiş olması olası (OK 194)
4. o’ksi- “dertlenmek, üzülmek, hayıflanmak” (OIL, 194)
5. qo’msa- “özlemek, burnunda tütme” (OIL, 244)
6. siyraksi- *siyrak* “seyrek, ince, az” (OIL, 290)
7. xomsi- “şüphe duymak ya da farklı ikinci bir fikre sahip olmak” (OIL, 356)

+sit-

1. aybsit- “suçlamak, suçlu görmek; eleştirmek, tenkit etmek” (ÖTS, 52)
2. kamsit- “**1**) aşağılamak, küçümsemek **2**) ayırım yapmak, ayrıma uğratmak” (TUUTL, 243)

+sira-

1. ersira- “koca istemek” (OIL, 82)
2. qonsira- “kan kaybetmek, kana ihtiyaç duymak” (OIL, 248)
3. sansira- “aileden biriymiş gibi, yabancı değilmiş gibi davranmak veya hitap etmek” (OIL, 267)
4. sizensira- “aileden biri değilmiş gibi, yabancıymış gibi davranmak veya hitap etmek” (OIL, 290)
5. uyqusira- “uykusu gelmek, uyuklamak” (OIL, 344)

6. yo'tsira- "yadırgamak" (TUUTL, 227)

+şa-/+şi-

1. qurşa- "kuşatmak, çembere almak" (TUUTL, 392)
2. şipşi- "fısıldamak" (OIL, 281)

+la-

1. alang'la- "bakınmak, etrafını incelemek, gözlemlemek, sağına soluna bakınmak" (ÖTS, 27)
2. anıyla- "netleştirmek, belirlemek, kesinleştirmek, doğrulamak" (ÖTS, 35)
3. arazla- "kin beslemek, düşman olmak" (OIL, 14)
4. avayla- "özen göstermek, dikkat etmek, korumak" (ÖTS, 48)
5. aybla- "suçlamak, itham etmek" (TUUTL, 190)
6. bağ'ışla- "vermek, bağışlamak, ithaf etmek; ayırmak" (ÖTS, 70)
7. belgila- "1) işaretleme, not yazmak; belirtme 2) planlamak, plan yapmak, kararlaştırmak" (ÖTS, 76)
8. bezangla- "ayak diremek, engellemek, irkilmek" (OIL, 35)
9. bo'yla- "gözetlemek, dikizlemek" (TUUTL, 213)
10. bobla- *bob* "bölüm, fasıl" (TUUTL, 209)
11. bog'la- "bağlamak" (OIL, 212)
12. bopla- "1) iyi yapmak, becermek 2) kandırmak, aldatmak" (TUUTL, 210)
13. boşla- "1) başlamak, girişmek, koyulmak; başlatmak. 2) önayak olmak" (ÖTS, 95)
14. butunla- "1) tümlenmek, bütünlemek 2) onarmak, yamamak" (ÖTS, 102)
15. camla- "toplamak, bir araya getirmek, yığmak" (ÖTS, 203)
16. carohatla- "yaralamak, incitmek, zarar vermek, zedelemek" (ÖTS, 205)
17. cavobla- *cavob* "cevap, yanıt, karşılık" (OTIL, 62)
18. co'pla- "karar vermek, düşünmek" (OIL, 133) ?
19. coyla- "yerleştirmek, koymak, yer vermek, yüklemek" (OIL, 134)
20. çaqçaqla- "şakalaşmak, şaka yapmak" (OIL, 53)
21. çavog'la- "parçalara ayırmak, bıçakla kesmek" (OIL, 55)
22. çetla- "çevrede dolaşmak, uzaklaşmak, gezinmek" (OIL, 56)
23. çinla- *çin* "1) gerçek, doğru 2) Çin" (OIL, 57)
24. ço'kkala- "çömelmek, diz çökmek" (OIL, 59)

25. ço'miçla- "kepçeyle koymak, kürekle koymak" (OIL, 60)
26. çoğ'la- "1) hazırlamak 2) tahmin etmek, varsaymak 3) memnun etmek sevindirmek" (ÖTS, 550)
27. çorla- "davet etmek" (TUUTL, 353)
28. damla- "demlemek, demlendirmek" (ÖTS, 111)
29. dodla- "haykırmak, feryat etmek, çığlık atmak, bağırarak" (ÖTS, 124)
30. durustla- "doğru şekilde yapmak, dürüstçe yapmak" (OIL, 76)
31. egalla- "1) ele almak, ele geçirmek, işgal etmek. 2) hâkim olmak, sahip olmak" (ÖTS, 133)
32. egarla- "eyerlemek, semer vurmak" (ÖTS, 133)
33. ehtiyotla- "dikkat etmek, gözetmek" (OIL, 78)
34. esla- "hatırlamak, akla getirmek; anmak, anımsamak, yad etmek" (ÖTS, 143)
35. fahmla- "sezmek, sezinlemek" (OIL, 341)
36. gançla- "oyma mermer kullanarak tasarlamak" (OIL, 96)
37. hidla- "koklamak" (TUUTL, 403)
38. hisobla- "1) miktarını belirlemek, hesap yapmak 2) hesaba katmak, düşünmek" (ÖTS, 174)
39. ho'lla- "ıslatmak" (ÖTS, 175)
40. ho'pla- "azar azar içmek, yudumlamak, yudum içmek" (ÖTS, 175)
41. imla- "işaret etmek, hareketlerle göstermek" (OIL, 119)
42. izohla- "açıklamak, izah etmek, aydınlatmak" (OIL, 127)
43. ko'zla- "gözlemek, gütmek" (TUUTL, 251)
44. kovla- "kazmak, oymak, delmek, çevirmek, karıştırmak" (OIL, 155)
45. kuçla- "güçlendirmek, pekiştirmek" (OTIL, 440)
46. miqrozila- *miqroz* "mum makası, fitil makası" (OIL, 176)
47. mo'rala- "dikizlemek, gizlice gözetlemek" (ÖTS, 313)
48. movofiqla- "adapte olmak, uygunlaştırmak" (OIL, 184)
49. o'g'irla- "çalmak, hırsızlık yapmak, kaçırmak" (ÖTS, 528)
50. o'pkala- "darılmak, küsmek" (ÖTS, 523)
51. o'yla- "1) düşünmek, aklından geçirmek. 2) tasavvur etmek; saymak, zannetmek, sanmak" (ÖTS, 527)
52. o'ynoqla- "zıplamak, hoplamak, yerinde durmamak; oynamak" (ÖTS, 527)

53. onгла- *ong* “akıl, şuur, bilinç” (TUUTL, 283)
54. oqla- “**1**) beyazlatmak **2**) aklamak, beraat ettirmek, temize çıkarmak” (ÖTS, 341)
55. orala- “aralamak, arasına girmek, sokulmak, dahil olmak” (OIL, 210)
56. orzula- “dilemek, ummak” (OIL, 211)
57. poyla- “**1**) tetikte olmak, kulak kesilmek; pusuya yatmak, pusuda beklemek **2**) beklemek, gözlemek **3**) nöbet tutmak, gözlemek, korumak” (ÖTS, 373)
58. qarşıla- “karşılamaq, karşısına çıkmak” (TUUTL, 382)
59. qatıqla- “yoğurt eklemek, yoğurtlamak” (OIL, 236)
60. qaytala- “tekrarlamak, yinelemek” (OIL, 238)
61. qimirla- “kımıldamak, kıpraşmak, kıpırdamak” (ÖTS, 385)
62. qisimla- *qism* “kısım” (TUUTL, 386)
63. qitiqla- “gıdıqlamak” (ÖTS, 387)
64. qo’lla- “kollamak, desteklemek, istihdam etmek” (OIL, 244)
65. qo’mula- “kuqlamak, kuma gömmek, kuma bulanmaq” (OIL, 253)
66. qopla- “**1**) kaplamak **2**) örtmek, kapamak, gizlemek **3**) talebi karşılamak, ihtiyaca yeterli gelmek **4**) telafi etmek, tazmin etmek” (ÖTS, 390)
67. qorala- “**1**) karalamak, siyaha boyamak **2**) kötülemek, karalamak” (TUUTL, 389)
68. quçog’la- “kucaklamak” (TUUTL, 393)
69. quvvatla- “arka çıkmak, desteklemek, taraftarı olmak” (ÖTS, 395)
70. rostla- “**1**) doğrulamak, doğrultmaq, düzeltmek, düzenlemek **2**) rastlamak” (ÖTS, 409)
71. salmoqla- “tartmaq, sınamak, ağırlaşmaq” (OIL, 266)
72. salomla- “selamlamak” (ÖTS, 415)
73. sarancomla- “düzenlemek, temizlemek” (ÖTS, 417)
74. so’rog’la- “soru sormak, soruşturma yapmak” (ÖTS, 442)
75. so’zla- “konuşmaq, söylemek, dile getirmek, bildirmek” (ÖTS, 443)
76. sovunla- “sabunlamak” (ÖTS, 434)
77. sozla- “ayarlamak, akort etmek” (ÖTS, 435)
78. şiltala- *şilta* “çok ıslak, su gibi ıslaklık, sırılsıklam olma durumu” (OTIL, 572)
79. şivirla- “fisıldamak” (OIL, 282)

80. ta'kidla- "vurgulamak, üzerinde durmak" (ÖTS, 453)
81. tabrikla- "tebrik etmek, kutlamak" (ÖTS, 444)
82. tanbihla- "tembih etmek, uyarmak, azarlamak" (OIL, 307)
83. tartibla- "düzenlemek, tertipleme" (OIL, 311)
84. tasdiqla- "tasdiklemek, onaylamak" (TUUTL, 318)
85. taşla- "atmak, bırakmak" (TUUTL, 319)
86. tayinla- "tayin olmak, atanmak" (ÖTS, 452)
87. terla- "terlemek" (ÖTS, 455)
88. tilimla- "dilimlemek" (OIL, 319)
89. timiskila- "hissetmek, dokunmak" (OIL, 320)
90. tinçsizla- "rahatsız etmek, zahmet vermek" (OIL, 320)
91. tingla- "dinlemek" (TUUTL, 326)
92. tipirçila- "debelenmek" (TUUTL, 326)
93. tişla- "ısırmak, dişlemek, yemek, dişleri arasında tutmak" (OIL, 322)
94. to'g'ri-la- "doğrulamak" (TUUTL, 334)
95. tobla- "tavlamak, kızdırmak" (TUUTL, 327)
96. tozala- "temizlemek, (*meyve, sebze için*) kabuğunu soymak" (ÖTS, 461)
97. tufla- "tükürmek" (OIL, 333)
98. tugmala- "düğmelemek" (OIL, 333)
99. tutamla- "bir avuç almak, bir tutam almak" (OIL, 336),
100. ufla- "uflamak, iç çekmek" (OIL, 339)
101. ulug'la- "yüceltmek, ululamak, hürmet etmek, göklere çıkartmak" (ÖTS, 467)
102. uxla- "uyumak" (TUUTL, 338)
103. varaqla- "1) kitabın sayfasını geçmek 2) şiddetli şekilde kaynamak ya da uğuldamak" (OIL, 346)
104. xabarla- "bilgilendirmek, haber vermek" (ÖTS, 482)
105. xaxola- "kahkaha atmak" (ÖTS, 483)
106. xohla- "istemek, arzu etmek" (ÖTS, 485)
107. xorla- "hor görmek, rencide görmek" (OIL, 356)
108. xotirla- "hatırlamak, akla getirmek; anmak, anımsamak, yad etmek" (ÖTS, 486)

109. yamla- “yutmak, yiyip bitirmek” (OIL, 361)
110. yarimla- “yarılmak, yarısına gelmek” (OIL, 362)
111. yaxşıla- “iyileştirmek, geliştirmek, düzeltmek” (ÖTS, 494)
112. yengilla- “hafiflemek; azalmak, yavaşlamak” (ÖTS, 496)
113. yo’dla- “**1** aklında tutmak, ezberlemek. **2** iyotlamak” (ÖTS, 500)
114. yo’lla- “yollamak” (TUUTL, 241)
115. yo’momla- “kötülemek, karalamak” (TUUTL, 226)
116. yo’nboşla- “yan yatmak” (ÖTS, 501)
117. yo’qla- “ziyaret etmek, uğramak” (ÖTS, 511)
118. yo’rg’ala- “sallanarak yürümek, gitmek, koşmak, dans etmek” (OIL, 367)
119. yukla- “yüklemek, nakletmek” (ÖTS, 507)
120. zaharla- “zehirlenmek” (TUUTL, 232)
121. zancirle- “zincirlemek” (TUUTL, 231)
122. ziçla- “yoğunlaştırmak, sıkılaştırmak, sıkıştırmak” (ÖTS, 519)
123. zo’rla- “**1** zorlamak **2** mecbur etmek **3** ırzına geçmek” (TUUTL, 233)

+lan-

1. acablan- “şaşırmak, hayran kalmak” (ÖTS, 23)
2. açığ’lan- “**1** açıklanmak, üzülme **2** hiddetlenmek, öfkelenmek, kızmak” (ÖTS, 57)
3. afsuslan- “pişman olmak, suçlu hissetmek” (OIL, 5)
4. angravlan- *angrov* “kafasız, avanak” (OTIL, 83)
5. asarlan- “etkilenmek” (OIL, 16)
6. beklan- “kapanmak, örtülmek, kilitlemek” (ÖTS, 75)
7. casoratlan- “cesaretlenmek, cesaret bulmak, yüreklenmek” (ÖTS, 205)
8. cazmlan- “kararlaştırmak, karara bağlamak, karar vermek” (ÖTS, 207)
9. conlan- “**1** hayat belirtisi göstermek, canlanmak, dirilmek **2** harekete geçmek, hareketlenmek **3** kalabalıklaşmak, yoğunlaşmak, dolmak **4** gelişmek, ilerlemek, yükselmek **5** kızmak, ısınmak, alevlenmek **6** geri gelmek, yeniden hayat bulmak” (ÖTS, 212)
10. dahşatlan- “dehşete düşmek” (OIL, 64)
11. darmonsızlan- “dermansız kalmak, kuvvetini yitirmek” (ÖTS, 112)

12. diqqatlan- “yorulmak, yılmak” (OIL, 71)
13. e'tirozlan- “itiraz etmek” (ÖTS, 146)
14. faxrlan- “gurur duymak, övünmek” (ÖTS, 148)
15. foydalan- “faydalanmak, kullanmak” (ÖTS, 151)
16. g'azablan- “öfkelenmek, kızmak” (TUUTL, 395)
17. g'italan- *g'it* “tahta, demir gibi şeylerin gıcırdağında çıkardıkları ses” (OTIL, 445)
18. gavdalan- “vücut bulmak, cisimlenmek, somutlaşmak, şekillenmek, boy göstermek, peyda olmak, ortaya çıkmak” (ÖTS,155)
19. harakatlan- “hareket etmek, harekette bulunmak” (TUUTL, 401)
20. hasadlan- “hasetlenmek” (OIL, 108)
21. hasratlan- *hasrat* “dert, acı” (TUUTL, 402)
22. hayo'lçanlan- *hayo'lçan* “düşünceli, dalgın” (OIL, 352)
23. holsizlan- “zayıflamak, güçten düşmek” (TUUTL, 405)
24. huşsizlan- “bilinci yitirmek, sersemlemek, afallamak” (OIL, 114)
25. huzurlan- “huzurlu olmak, memnun olmak” (OIL, 115)
26. ikkilan- “tereddüt etmek, kararsız olmak, duraksamak, bocalamak” (ÖTS, 179)
27. istehzolan- “istihza etmek” (ÖTS,192)
28. kayflan- “keyfine varmak, keyif almak, haz almak” (ÖTS, 228)
29. kifoyalan- “kanıklanmak, yetinmek” (TUUTL, 247)
30. kuymalan- “bir şeylerle meşgul olmak, boşa vakit geçirmek” (OIL, 159)
31. lazzatlan- “tat almak, hoşuna gitmek, memnun olmak” (ÖTS, 262)
32. ma'yuslan- “hüzünlenmek, üzgün olmak” (ÖTS, 287)
33. maşaaqqatlan- *maşaaqqat* “meşakkat, sıkıntı” (TUUTL, 260)
34. moyıllan- “meyletmek, heves etmek, eğiliminde olmak” (ÖTS, 300)
35. nafratlan- “nefret etmek” (ÖTS, 314)
36. nursizlan- “kararmak” (ÖTS, 329)
37. o'ng'aysizlan- “utanmak, çekinmek, tereddüt etmek” (ÖTS, 523)
38. olalan- “1) gözleri yuvalarından çıkmak 2) çatışmak, ikiye ayrılmak” (OTIL, 105)
39. oqsoqlan- *oqsoq* “aksak, topal, sakat, kusurlu, istenmeyen” (OIL, 210)
40. orlan- “arlanmak, utanmak” (TUUTL, 284)

41. ozg'inlan- "zayıflamak, kemikleri görülmek" (OIL, 216)
42. qadrsizlan- "değerini yitirmek, değersizleşmek" (OIL, 231)
43. qanoatlan- "kanaat etmek, tatmin olmak" (TUUTL, 381)
44. qatqaloqlan- *qatqaloq* "buz tabakası, donmuş yüzey" (OIL, 237)
45. qayg'ulan- "kaygılanmak, endişelenmek, kederlenmek, dertlenmek" (ÖTS, 384)
46. qo'toslan- *qo'tos* "1) sığır 2) boyna takılan aksesuar" (OTIL, 417)
47. rizosizlan- "razı olmama durumu" (OTIL, 384)
48. rohatlan- "zevk almak, keyif almak, tadını çıkarmak, keyfini sürmek" (ÖTS, 409)
49. ruhsizlan- "ruhunu kaybetmek, yaşama gücünü yitirmek" (OIL, 263)
50. sabrsizlan- "sabırsızlanmak" (ÖTS, 412)
51. sarxoşlan- "sarhoş olmak" (OIL, 269)
52. şakllan- "şekillenmek, biçim almak, oluşmak" (ÖTS, 535)
53. şaloqlan- *şaloq* "laçka olmuş, bozuk" (TUUTL, 355)
54. şiddatlan- "şiddetlenmek" (OIL, 279)
55. şikoyatlan- "şikayet etmek, itiraz etmek" (OIL, 280)
56. şodlan- "sevinmek, memnun olmak, bayram etmek" (ÖTS, 540)
57. şubhalan- "kuşkulanmak, şüphe etmek, şüphelenmek" (ÖTS, 541)
58. şug'ullan- "meşgul olmak, uğraşmak, bir işe girişmek, kalkışmak" (ÖTS, 542)
59. şuh'ratlan- "ünlenmek, meşhur olmak" (ÖTS, 542)
60. ta'malan- *ta'm* "tat, lezzet" (TUUTL, 320)
61. taaccublan- "şaşmak, hayret etmek, şaşırmak" (TUUTL, 312)
62. tabarruklan- *tabarruk* "aziz, değerli, mübarek" (TUUTL, 312)
63. tahoratlan- "abdest" (OIL, 304)
64. tansiqlan- *tansiq* "nadir, alışılmadık" (OIL, 308)
65. taraddudlan- "tereddüt etmek, duraksamak" (TUUTL, 316)
66. taşvişlan- "endişelenmek; kaygılanmak" (ÖTS, 453)
67. tavolo'lan- (tavozelan-) "tevazu göstermek, mütevazı olmak" (OIL, 313)
68. tinçlan- "sakinleşmek" (TUUTL, 326)
69. to'lqinlan- "dalgalanmak" (ÖTS, 465)
70. to'zimsizlan- *to'zimsiz* "sabırsız, kararsız" (OIL, 327)

71. toqatsizlan- “güçsüzleşmek, katlanamamak, sabırsızlanmak” (ÖTS, 461)
72. tovsillan- “azalmak, inmek” (OIL, 331)
73. tumanlan- “buğulanmak, dumanlanmak, puslanmak” (OIL, 333)
74. tundlan- *tund* “sessiz, çekingen, ters, muhalif, soğuk” (OIL, 334)
75. umidsizlan- “umutsuzlanmak” (ÖTS, 468)
76. uyatsizlan- *uyatsiz* “utanmaz” (TUTS, 339)
77. vasvasalan- *vasvasa* “vesvese” (TUUTL, 215)
78. xafalan- “üzülmek” (TUUTL, 345)
79. xayoyllan- “kafa yormak, düşünmek” (OIL, 352)
80. xoslan- *xos* “kişiyeye özel, tek, kişisel” (OIL, 356)
81. yaltoqlan- “dalkavukluk etmek, yaltaklanmak” (ÖTS, 490)
82. yaralan- “yaralanmak” (ÖTS, 492)
83. yaslan- “yaslanmak, yayılmak, yatmak” (OIL, 363)
84. yo’slan- “ıslanmak” (OIL, 370)
85. yuzlan- “yüzünü dönmek, yüzünü çevirmek” (ÖTS, 510)
86. zaiflan- “zayıflamak, güçsüzleşmek” (OIL, 375)
87. zavqlan- “haz almak, zevk almak” (ÖTS, 516)
88. zorlan- “şikâyet etmek, yakınmak, şikâyetçi olmak” (ÖTS, 520)

+laş-

1. aççig’laş- “karşılıklı sinirlenmek, dalaşmak” (OIL, 4)
2. aralaş- “**1**) karışmak, katılmak. **2**) birleşmek, bir araya gelmek. **3**) araya girmek, müdahil olmak” (ÖTS, 39)
3. asabiylaş- “sinirlenmek, öfkelenmek” (ÖTS, 43)
4. bahslaş- “**1**) tartışmak, müzakere etmek, münakaşa etmek. **2**) bahis yapmak” (ÖTS, 61)
5. begonalaş- “uzaklaşmak, yabancılaşmak” (OIL, 30)
6. birgalaş- “birleşmek, birlik olmak, beraber olmak” (ÖTS, 87)
7. cancallaş- “kavga etmek, atışmak” (OIL, 129)
8. cimirlaş- “kırpışmak; ürpermek, titremek” (ÖTS, 209)
9. hasratlaş- “dertleşmek” (OTIL, 514)
10. hazillaş- “şakalaşmak” (ÖTS, 173)
11. keskinlaş- “keskinleşmek, yoğunlaşmak, ciddileşmek” (OIL, 145)

12. ko'maklaş- "yardımlaşmak" (ÖTS, 254)
13. o'zlaş- "özdeşmek, yakın hissetmek, anlaşmak, benimsemek" (OIL, 201)
14. qattig'laş- "sertleşmek, katılaşmak" (ÖTS, 383)
15. qiyinlaş- "zorlaşmak, ağırlaşmak" (ÖTS, 387)
16. qudalaş- "dünür olmak" (OTIL, 363)
17. toqatsizlaş- "güçsüzleşmek, katlanamamak, sabırsızlanmak" (ÖTS, 461)
18. uymalaş- "toplanmak, bir araya gelmek" (OIL, 343)
19. vido'laş- "vedalaşmak" (OIL, 348)
20. xayrlaş- "vedalaşmak" (ÖTS, 484)
21. yiroqlaş- *yiroq* "ırak, uzak" (TUUTL, 241)
22. yo'rdamlaş- "yardımlaşmak" (TUUTL, 226)

+lat-

1. ogirlat- "ağırlaştırmak, ağır hâle getirmek" (OIL, 204)
2. xolilat- "ayırmaq, el koymak" (OIL, 355)

+lantir-

1. ogholantir- "haber vermek, bildirmek, uyarmak" (OIL, 204)

+sin-

1. acabsin- "şaşırmak, hayran kalmak" (ÖTS, 23)
2. hayfsin- "acımaq, merhamet duymak" (OIL, 109)
3. og'irsin- "zor gelmek, acıtmak" (OIL, 204)
4. qiziqsin- "ilgilenmek, ilginlenmiş görünmek" (OIL, 244)
5. yo'tsin- "yabancılaşmak, uzaklaşmak" (OIL, 371)
6. yuraksin- "cesaretini toplamak" (OIL, 373)

+q-/+k-

1. birik- "birleşmek" (TUUTL, 208)
2. keçik- "gecikmek, geç kalmak" (OIL, 143)
3. oçiq- "acıkmak" (OIL, 202)
4. yo'liq- "**1** rastlamak **2** uğramak, tutulmak" (OIL, 241)
5. zerik- (zirik-) "canı sıkılmak, sıkılmak" (TUUTL, 232)
6. zoriq- "ihtiyaç içinde olmak" (TUUTL, 232)

3.2.FİILDEN FİİL YAPAN EKLER

-a-

1. bura- “çevirmek, döndürmek, sarmak; kıvırmak, dolamak” (ÖTS, 99)
2. o’kra- (o’kir-) “sesli ağlamak, hıçkırmak” (OIL, 194)
3. o’lça- “ölçmek” (TUUTL, 374)
4. qayra- “**1** bilemek **2** kışkırtmak” (TUUTL, 379)
5. taqa- “yakınlaştırmak, yaslanmak, değdirmek, dayamak” (OIL, 308)
6. tuta- “tutmek” (TUUTL, 331)

-Ka-

1. çayqa- “çalkalamak, durulamak, sallamak” (OIL, 55)
2. ilg’a- “görmek, fark etmek” (OIL, 117)
3. qo’zg’a- “**1** yenilenmek **2** ortaya çıkartmak, oluşturmak” (TUUTL, 393)
4. terga- “sorgulamak, sorguya çekmek” (TUUTL, 324)
5. qarg’a- “lanet etmek, beddua etmek” (TUUTL, 382)

-i-

1. pişi- “**1** hazır olmak, olgunlaşmak, yeteri kadar tecrübe edinmiş olmak **2** şişmek, suyu çekmek” (OIL, 224)
2. qalqi- “su yüzüne çıkmak, sallanmak, kalkmak” (TUUTL, 380)
3. qazi- “kazmak, açmak” (TUUTL, 379)
4. qizi- “ısımak, kızmak; alevlenmek” (TUUTL, 384)
5. singi- “sinmek, bastırılmak, içine işlemek, özleşmek” (OIL, 288)
6. tini- *tin*- “**1** durulmak, tortusu çökmek **2** dinmek, durmak” (TUUTL, 326)

-iq/-ik-

1. ko’nik- “uyuşmak, alışmak, kabul etmek, katlanmak” (OIL, 149)
2. oşiq- “acele etmek” (TUUTL, 286)
3. qiziq- “ilgilenmek, merak duymak, dikkat kesilmek” (OIL, 244)
4. qoniq- “kanmak, kanaat etmek” (OIL, 248)
5. siniq- “solgunlaşmak veya zayıflamak” (OIL, 289)
6. tutiliq- “kekelemek, duraksamak” (OIL, 337)
7. uloq- “uzaklaşmak, uzağa gitmek” (OIL, 340)

-la-

1. bukla- “katlamak, kapamak” (OIL, 48)

2. quvla- “**1**) kovalamak, peşinden koşmak **2**) gütmek” (ÖTS, 395)
3. tugalla- “bitirmek, tamamlamak, sonlandırmak” (ÖTS, 462)

-sa-

1. oqsa- “aksamak, duraklamak, durmak, zorluk yaşamak” (OIL, 210)

-ta-

1. qışta- “**1**) ısrar etmek, ısrarla istemek, sıkıştırmak, zorlamak, baskı yapmak. **2**) hızlandırmak, sürat vermek, ivme kazandırmak” (ÖTS, 387)

-l-

1. acral- “ayrılmak, bölünmek, yarılmak” (OIL, 7)
2. atal- “adlandırmak, isimlendirmek, adamak, ayırmak” (OIL, 17)
3. aytil- “söylenmek, denilmek, denmek” (ÖTS, 54)
4. becal- “süslenmek, bezenmek; aşırı süslenmek” (ÖTS, 74)
5. belanil- “bulanmak, kaplanmak” (ÖTS, 75)
6. beril- “verilmek” (ÖTS, 79)
7. biçil- “biçilmek” (OIL, 35)
8. bildiril- *bildir*- “bildirmek, haber vermek, ihbar etmek, duyurmak; belli etmek” (ÖTS, 84)
9. bo’g’il- *bo’g’*- “boğmak” (TUUTL, 214)
10. bo’şatil- “**1**) boşalmak; serbest olmak **2**) istifa etmek, bırakmak” (ÖTS, 108)
11. boril- *bor*- “**1**) uzaklaşmak, ileri gitmek **2**) yönelmek, buyurmak **3**) koyulmak, erişmek” (OTIL, 316)
12. bosil- *bos*- “basmak” (TUUTL, 211)
13. bukil- “bükülmek, eğilmek” (ÖTS, 98)
14. buril- “dönmek, çevirmek, burmak” (OIL, 49)
15. buzil- “**1**) bozulmak, harap olmak, yıkılmak; imha olmak. **2**) başarısız olmak; mahvolmak. **3**) fenalaşmak, kötüleşmek” (ÖTS, 103)
16. co’natil- “gönderilmek, yollanmak, sevk edilmek” (ÖTS, 216)
17. çaqil- *çaq*- “**1**) kırmak, yarmak **2**) gammazlamak, kovalamak” (TUUTL, 350)
18. çaqiril- “çağırılmak, davet edilmek, istenmek” (ÖTS, 544)
19. çayqal- “çalkalanmak, sallanmak, sarsılmak” (ÖTS, 545)
20. çidal- *çida*- “dayanmak, katlanmak, sabretmek” (TUUTL, 351)

21. çimiril- “büzüştürmek, buruşturmak” (OTIL, 486)
22. çizil- “çizilmek” (OIL, 59)
23. ço’zil- “uzamak, uzanmak, gecikmek” (ÖTS, 551)
24. çuval- “çözmek, açmak, gevşetmek” (OTIL, 514)
25. eşitil- “duyulmak, işitilmek” (ÖTS, 145)
26. ezil- “ezilmek, basılmak, sıkışmak” (ÖTS, 145)
27. haydal- *hayda*- “gütmek, kovmak, sürmek” (OIL, 109)
28. hozirlanil- *hozirlan*- “hazırlanmak” (ÖTS, 174)
29. intil- “çabalamak, gayret etmek” (ÖTS, 187)
30. kesil- “kesmek; dilimlemek, doğramak; mâhkum etmek, cezaya çarptırmak” (ÖTS, 232)
31. kiral- *kir*- “girmek” (TUUTL, 247)
32. kiyyiril- “giymek” (TUUTL, 246)
33. ko’çiril- *ko’çir*- “1) göç ettirmek, nakletmek. 2) ertelemek, geciktirmek. 3) kopyalamak” (ÖTS, 258)
34. ko’rsatil- “gösterilmek” (ÖTS, 256)
35. ko’taril- “1) kaldırılmak, havalandırılmak. 2) yükseltilmek, artırılmak” (ÖTS, 257)
36. kömil- “gömülmek, gizlenmek, saklanmak” (ÖTS, 254)
37. köril- “1) gözetlemek, gözden geçirmek. 2) gözlemlenmek” (ÖTS, 256)
38. kutil- “beklenmek, dört gözle beklenmek, gözlenmek” (ÖTS, 251)
39. mindiril- “bindirilmek” (ÖTS, 293)
40. o’ngg’al- “düzeltmek, doğrusunu açıklamak” (OIL, 195)
41. o’qil- “okunmak” (ÖTS, 523)
42. o’qtanil- *o’qtal*- “bir şeyle tehdit etmek, bir şeyi saldıracağı gibi tutmak” (OTIL, 192)
43. o’ral- “etrafına dolanmak; kıvrılmak, sarılmak” (ÖTS, 524)
44. o’til- *o’t*- “geçmek” (TUUTL, 376)
45. oçil- “açılmak; ortaya çıkmak, açılmak (hava için)” (ÖTS, 351)
46. onğlaşil- *onğla*- “düzeltmek, birinin nefesini duymak, dinlemek, anlamak” (OIL, 195)
47. ortil- “yüklenmek” (OIL, 211)

48. otıl- “**1**) atılmak. **2**) bir şeye doğru birden gitmek, ani bir davranışta bulunmak, atılmak. **3**) şiddetle yukarıya doğru fırlamak, yükselmek” (ÖTS, 345)
49. qabartiril- *qabar*- “**1**) kabarık hale gelmek **2**) pişip çatlamak, kabarmak” (OTIL, 196)
50. qadal- “**1**) takılmak; saplanmak **2**) gözlerini dikmek” (ÖTS,380)
51. qaral- *qara*- “bakmak, bakış atmak” (OTIL, 243)
52. qayral- *qayra*- “**1**) bilemek **2**) kışkırtmak” (TUUTL, 379)
53. qayril- “bükülmek, kıvrılmak, burkulmak, eğrilmek, kanırmak” (ÖTS,384)
54. qiril- “**1**) kırmak **2**) kesmek, koparmak **3**) öldürmek **4**) kırgın olmak **5**) çok miktarda yığmak, toplamak (OTIL, 297)
55. qiynal- “**1**) muzdarip olmak, zorluk çekmek, derdini çekmek, acısını yaşamak. **2**) dara düşmek, sıkıntıda olmak. **3**) azap çekmek, ıstırap çekmek” (ÖTS, 387)
56. qo’ndiril- “konmak, inmek, düşmek, yerleşmek, konaklamak, geceyi geçirmek” (OTIL, 408)
57. qo’şil- “**1**) katılmak **2**) birleşmek” (ÖTS, 398)
58. qo’yil- “koyulmak, yerleştirilmek” (ÖTS, 397)
59. qo’zg’al- “**1**) ortaya çıkmak, meydana gelmek. **2**) yerinden kalkmak, ilerlemek, hareket etmek. **3**) gitmek, yola çıkmak, yol almak. **4**) durduğu yerde kaymak, yana hareket etmek. **5**) oturduğu yerde sallanmak, silkinmek, kımıldamak. **6**) kalkmak, havalanmak, hareket etmek. **7**) bir kimseye ya da düzene karşı harekete geçmek, isyan etmek, galeyana gelmek. **8**) harekete geçmek, faaliyet göstermek” (ÖTS, 399)
60. qoldiril- “ertelenmek, ötelenmek, askıya alınmak” (ÖTS, 389)
61. qoqil- “**1**) tökezlemek, ayağı takılmak, sürçmek **2**)kakılmak; çakılmak **3**) hata yapmak, yanılmak, yanlış düşmek” (ÖTS, 390)
62. qovuştiril- *qovuştir*- “kavuşturmak, buluşturmak, birleştirmek” (ÖTS,392)
63. quril- “kuruluş, kurmak, inşa etmek” (OTIL, 381)
64. qutqaril- “kurtarılmak” (ÖTS, 395)
65. qutul- “serbest kalmak, kurtulmak, özgür olmak” (OIL, 255)
66. sanal- “sayılmak, hesaplanmak” (TUUTL, 300)
67. sepil- “serpilmek; üstüne dökülmek” (ÖTS, 423)
68. sezil- “duyulmak, hissedilmek” (ÖTS, 426)

69. silciti- *silci*- “ilerlemek, hareket etmek” (TUUTL, 305)
70. siqil- “1) sıkılmak 2) küçülme; sıkıştırmak” (ÖTS, 429)
71. siril- “acıkmak, odanın ortasını sütunla desteklemek” (OIL, 289)
72. so’kil- “kalbi kırılmak, ayrılmak, sökülme” (OIL, 291)
73. so’ral- *so’ra*- “sormak” (TUUTL, 312)
74. soçil- *soç*- “saçmak” (TUUTL, 308)
75. soti- “satmak, satışa çıkarmak, ihanet etmek” (OIL, 294)
76. sudral- “sürüklenmek, sürünmek” (ÖTS, 437)
77. suqil- “karışmak, el sokmak” (TUUTL, 311)
78. suril- “sürülme, sürüklenmek” (ÖTS, 439)
79. suyal- *suya*- “dayamak, desteklemek, yardım etmek” (TUUTL, 311)
80. suzil- “elemek, süzmek, geçirmek” (OIL, 301)
81. şoşil- “acele etmek” (TUUTL, 359)
82. tanil- “tanılmak, bilinmek” (OIL, 307)
83. taqil- “takılmak” (ÖTS, 448)
84. tepil- “tepmek, tekmelemek, ayağıyla yığın haline getirmek” (OIL, 316)
85. teşil- *teş*- “deşmek, delmek, sokmak, delik açmak” (OIL, 318)
86. tikil- “dik dik bakmak, dikkatlice bakmak” (ÖTS, 456)
87. tiral- “dayanmak, yaslanmak” (ÖTS, 457)
88. tiyil- *tiy*- “gem vurmak, alıkoymak”
89. tizil- “dizmek, sıralamak, listelemek, sıraya koymak” (OIL, 322)
90. to’kil- “dokumak, örmek, üretmek, oluşturmak” (OIL, 325)
91. to’qil- “dökmek, boşaltmak, akıtmak” (OIL, 324)
92. to’şal- “döşemek, yatırmak, sermek, yaymak” (OIL, 326)
93. to’xtal- “durmak, hareket etmemek, duraklamak, beklemek, sabretmek” (OTIL, 249)
94. topil- “bulmak, keşfetmek, rastlamak” (OTIL, 147)
95. topşiril- *topşir*- “teslim etmek, ulaştırmak, vermek; yetkilendirmek, görev vermek; devretmek” (ÖTS, 460)
96. tortil- “çekilmek” (ÖTS, 461)
97. tugal- *tuga*- “bitmek, tükenmek, sona ermek, ölmek” (OIL, 333)
98. tunal- “uyumak, geceyi geçirmek” (ÖTS, 463)

99. turg'uzil- *turg'uz-* “ayağa kalkmak, durmak, dikilmek, beklemek, kalmak, yükselmek” (OIL, 335)
100. tutil- “gözaltına alınmak, titremek, kekelemek, tutulmak” (OIL, 337)
101. tuyil- “**1**) öğütmek, ezmek, parçalamak **2**) hissetmek, sezmek” (OTIL, 184)
102. tuzal- “**1**) düzelmek, iyileşmek, gelişmek **2**) hazırlamak, ayarlamak, düzenlemek” (OIL, 338)
103. tuzlatil- *tuzla-* “tuzlamak, tuz dökmek” (OTIL, 181)
104. uçraşil- “karşılaşmak, rastlamak, buluşmak” (ÖTS, 472)
105. ulaşil- “dağıtılmak, paylaşılmak, ulaştırılmak” (OIL, 339)
106. unutil- *unut-* “unutmak” (TUUTL, 337)
107. uyal- “utanmak, mahcup olmak” (ÖTS, 470)
108. uyil- “toplamak, toparlanmak, yığmak, birleştirmek” (OIL, 343)
109. uzil- “kopmak” (TUUTL, 335)
110. yançil- *yanç-* “çiğnemek, öğütmek, ezmek” (OIL, 361)
111. yaratil- “oluşturulmak, yaratılmak, meydana getirilmek” (ÖTS, 492)
112. yasal- “yapmak, kurmak, inşa etmek, tasarlamak, düzeltmek” (OIL, 362)
113. yeşil- “**1**) soyulmak, sökülme. **2**) çözülmek. **3**) hallolmak” (ÖTS, 497)
114. yig'il- “toplanmak, yığılmak, bir araya gelmek” (ÖTS, 499)
115. yig'iştiril- “düzenlemek, toparlamak, temizlemek” (ÖTS, 500)
116. yiqil- “düşmek, yıkılmak” (TUUTL, 241)
117. yiqitil- “yıkılmak, devrilmek, düşmek” (OIL, 366)
118. yo'g'il- “yağmak, düşmek” (ÖTS, 506)
119. yo'nal- “yönelmek, teveccüh etmek” (TUUTL, 242)
120. yo'pil- “**1**) kapanmak, örtülmek **2**) pişirilmek” (ÖTS, 502)
121. yo'piril- “toplanmak, üşüşmek, sürü gibi toplanmak” (OIL, 369)
122. yo'qatil- “kaybetmek; yok etmek, imha etmek; ortadan kaldırmak, son vermek” (ÖTS, 511)
123. yo'qil- “**1**) yanmak; ateş almak, yakılmak. **2**) açılmak (ışık)” (ÖTS, 503)
124. yo'yil- “yayılmak, genişlemek” (ÖTS, 505)

125. yo'zil- "1) yazılmak. 2) kaydolmak. 3) yayılmak. 4) çözülmek" (ÖTS, 505)
126. yuboril- "gönderilmek, iletilmek" (ÖTS, 507)
127. yumil- *yum*- "yummak" (TUUTL, 367)
128. yuqturil- "bulaştırılmak" (ÖTS, 509)
129. yutol- "1) yutmak, içine çekmek, yiyip bitirmek 2) kaybetmek, elde etmek, kazanç sağlamak" (OIL, 374)
130. yuvil- "yıkanmak, aşınmak" (ÖTS, 509)

-t-

1. acrat- "1) ayırmak, bölmek, ayırıştırmak. 2) seçmek. 3) ayırabilmek, farkında olmak" (ÖTS, 24)
2. açit- "1) ekşitmek, mayalamak, mayalayarak hazırlamak 2) acıtmak, incitmek" (ÖTS, 57)
3. alanglat- "gizlice etrafa bakınmak" (OIL, 8)
4. arzit- "değerini bilmek, değer vermek" (ÖTS, 42)
5. aynat- "surat asmak, üzülme, bozarmak, dönmek, fikir değiştirmek" (OIL, 20)
6. bo'g'izlat- *bo'g'izla*- "boğazlamak, katletmek" (OIL, 39)
7. bo'şat- "boşaltmak, tahliye etmek; serbest etmek; istifa ettirmek, işten çıkarmak" (ÖTS, 108)
8. co'nat- "göndermek, yollamak, sevk etmek" (ÖTS, 216)
9. covdirat- *covdira*- "parlamak, ışıldamak, göze çarpmak" (OIL, 130)
10. çalg'it- "dikkatini dağıtmak, aklını karıştırmak" (ÖTS, 543)
11. ço'çit- "ürkütme, korkutmak" (ÖTS, 552)
12. çuldurat- "1) sıçramak, sıçratmak 2) çok konuşmak, gevezelik etmek (OIL, 62)
13. çulg'at- "karıştırmak, kargaşaya sokmak" (OIL, 62)
14. dovdirat- *dovdira*- "sersemlemek, zırvalamak, saçmalamak, kafayı yemek" (OIL, 75)
15. esankirat- *esankira*- "şaşırmak, apışıp kalmak" (TUUTL, 364)
16. g'icirlat- "gıcırdamak, gıcır gıcır ses çıkarmak" (OTIL, 444)
17. gangit- "şaşırtmak, hayrete düşürmek, aklını karıştırmak, afallatmak" (ÖTS, 153)
18. haydat- "gütmek, kovmak, sürmek" (OIL, 109)

19. hozirlat- *hozirla*- “hazırlamak” (ÖTS, 174)
20. hurkit- “ürkütme, korkutma, sıçratma” (OIL, 114)
21. irg’it- “atma, adım atma, sıçrama” (OIL, 122)
22. isit- “ısıtma, sıcaklatma” (OIL, 124)
23. iskat- *iska*- “koklama, kokusunu alma, sezme, hissetme”
24. işlat- “1) kullanma, faydalanma. 2) çalıştırma, iş yaptırma” (ÖTS, 199)
25. kirlat- *kirla*- “kirlenme” (OTIL, 373)
26. kuzat- “1) eşlik etme, beraberinde gitme, refakat etme, yoldaşlık etme. 2) ardına düşme, peşine düşme, takip etme, izleme, kovalama. 3) gözleme” (ÖTS, 252)
27. o’g’irlat- “çalma, kaçırma, hırsızlık yapma” (OIL, 193)
28. o’qit- “okutma, öğretme” (ÖTS, 523)
29. o’rnat- “1) yerleştirme, oturtma, koyma 2) kurma, ayarlama, monte etme, takma” (ÖTS, 524)
30. o’xşat- “1) taklit etme, taklidini yapma. 2) benzetme, örnek alma; benzetme yapma” (ÖTS, 526)
31. o’ylat- “düşündürme” (ÖTS, 527)
32. o’ynat- *o’yna*- “oynamak” (TUUTL, 373)
33. o’zgart- *o’zgar*- “değişme, dönüşme, değişime uğrama” (ÖTS, 527)
34. og’rit- “incitme, acıtma, canını yakma, ağrısına sebep olma” (ÖTS, 350)
35. onglat- *ongla*- “düzeltme, birinin nefesini duyma, dinleme, anlama” (OIL, 195)
36. oşat- *oşa*- “yeme, birinin elinden alıp yeme, ağızdan alma” (OIL, 212)
37. pişit- “1) gelişme 2) yüksek mertebeye erişme, yetişme 3) olgunlaşma, güçlenme” (OTIL, 270)
38. qarat- “baktırma, gösterme; yöneltme, işaret etme” (ÖTS, 382)
39. qarit- “yaşlanma, solma, kırışma” (OIL, 234)
40. qarsillat- “çatırdama, tıngırdama, çatır çutur etme, hışırdama” (ÖTS, 382)
41. qaynat- “kaynatma” (ÖTS, 384)
42. qiçit- “kaşım, tırmalama” (OIL, 239)
43. qistat- *qista*- “acele ettirme, sıkıştırma” (TUUTL, 386)

44. qiyinat- “sorun çıkarmak, zahmet vermek, eziyet etmek” (OIL, 242)
45. qizit- “ısınmak, sıcaqlamak, kızmak, heyecanlanmak, canlanmak” (OIL, 243)
46. qo’ltiqlat- “desteklemek, tutmak” (OIL, 244)
47. qo’rqit- “korkutmak, ürkütmek, ödünü koparmak, cesaretini kırmak” (ÖTS, 397)
48. qo’rtqurt- “korkutmak, ürkütmek, ödünü koparmak, cesaretini kırmak” (ÖTS, 397)
49. qo’zg’at- *qo’zg’a-* “**1**) yenilenmek **2**) ortaya çıkartmak, oluşturmak” (TUUTL, 393)
50. qurit- “**1**) kurulamak, kurutmak **2**) kurutmak, yok etmek, ortadan kaldırmak” (ÖTS, 394)
51. sekinlat- “yavaşlatmak, hız kestirmek” (ÖTS, 421)
52. sig’at- *sig’-* “sıgımak, sığınmak, içine girmek” (OIL, 286)
53. silcit- *silci-* “ilerlemek, hareket etmek” (TUUTL, 305)
54. silkit- “sallamak, silkelemek” (ÖTS, 427)
55. so’lit- so’l- “solmak, kurumak” (OIL, 291)
56. sovit- “soğutmak, üşütmek” (OIL, 295)
57. sudrat- *sudra-* “**1**) sürüklemek, sürümek **2**) uzatmak, geciktirmek” (TUUTL, 309)
58. surt- “sürtmek, sürmek, bulaştırmak” (ÖTS, 439)
59. şipşit- “gizlice haber vermek, çıtlatmak” (TUUTL, 358)
60. şo’ng’ut- *şo’ng’i-* “dalmak, batmak” (TUUTL, 360)
61. tanit- “tanıtmak” (ÖTS, 448)
62. tatit- *tati-* “tatmak, lütfetmek, faydalanmak” (OIL, 312)
63. tayo’rlat- “hazırlatmak, yaptırmak” (ÖTS, 452)
64. tebrat- “sallamak, sallandırmak⁹” (ÖTS, 453)
65. tezlat- “hızlandırmak, çabuklaştırmak” (ÖTS, 456)
66. tinçit- “**1**) yatıştırmak, sakinleştirmek **2**) yok etmek, ortadan kaldırmak, öldürmek” (TUUTL, 326)

⁹ Metinde *tervat-* fiiline rastladık (bk. OK 166) ama bu fiili ya da türeyebileceği herhangi bir kökü tespit edemedik. Biz de bağlamdan yola çıkarak bu fiilin tıpkı *tebrat-* fiili gibi “sallamak, sallandırmak” anlamını karşıladığını gördük. Bu sebeple de *tervat-* fiilinin aslında *tebrat-* fiili olduğu ve metinde muhtemelen bir basım hatası olduğu kanısındayız.

67. titrat- “titretmek, sallamak” (ÖTS, 458)
68. to'xtat- “durdurmak, kesmek” (TUUTL, 334)
69. tugat- “bitirmek, tamamlamak” (ÖTS, 462)
70. tutat- “tütme, tüttürmek, dumanı çıkmak” (OIL, 336)
71. tuzat- “düzeltmek, düzenlemek, ayarlamak” (ÖTS, 464)
72. uçrat- “karşılaşmak” (ÖTS, 472)
73. uzat- “vermek, uzatmak” (ÖTS, 471)
74. uzoqlat- *uzoqla*- “uzaklaşmak, ayrılmak” (OIL, 344)
75. xotirlat- *xotirla*- “hatırlamak” (TUUTL, 347)
76. yelpit- “körüklemek, taşımak, kazanmak” (OIL, 364)
77. yig'lat- “ağlatmak” (ÖTS, 500)
78. yiqit- “yıkırtmak, yıkılmak, düşmek” (OIL, 366)
79. yo'lat- “yaklaşmak, varmak, desteklemek, tutmak” (OIL, 367)
80. yo'qlat- *yo'qla*- “1) aramak 2) yoklamak 3) görmeye gitmek” (TUUTL, 242)
81. yupat- “rahatlamak, sakinleşmek, teskin olmak” (OIL, 373)
82. yurit- “1) işletmek, yürütmek, yerine getirmek 2) boyamak, kaplamak” (OIL, 373)
83. zirillat- “titretmek” (ÖTS, 518)

-Dir-

1. almaşdır- “ticaret ya da takas yapmak, değiştirmek” (OIL, 10)
2. aylantir- “1) değiştirmek, dönüştürmek. 2) evirmek, çevirmek, döndürmek, dolaştırmak” (ÖTS, 53)
3. bildir- “bildirmek, haber vermek, ihbar etmek, duyurmak; belli etmek” (ÖTS, 84)
4. birgalaştir- “birleştirmek; bitişirmek” (ÖTS, 87)
5. bo'şaşdır- “zayıflaştırmak, zayıflatmak, cansızlaştırmak, halsiz bırakmak, kuvvetten düşürmek; gevşetmek” (ÖTS, 108)
6. coylaştir- “1) koymak, doldurmak, yerleştirmek, istiflemek, yığmak 2) iskan etmek, konumlandırmak, kalacak yer sağlamak” (ÖTS, 213)
7. çaqdir- *çaq*- “kırmak, kibriti çakmak, can yakmak, kazımak, yıpranmak, dedikodu yaymak, iftira atmak” (OIL, 53)
8. çaqirtir- “çağırtmak; davet ettirmek” (ÖTS, 544)

9. çaxçaytir- *çaxçax* “kuşların ötüşü, kuş sesi” (OTIL, 464)
10. çekdir- *çek*- “1) içmek (sigara) 2) çekmek, hoşla gitmez durumlara uğrama” (TUUTL, 351)
11. çoptir- “kestirmek; koşturmak, işemek” (ÖTS, 549)
12. entikdir- *entik*- “boğulur gibi olmak” (TUUTL, 363)
13. eşitdir- “duymak, dinlemek, işitmek” (OIL, 83)
14. ettir- *et*- “1) yapmak, etmek 2) konuşmak, söylemek (OTIL, 61)
15. harakatlandır- *harakatlan*- “hareket etmek, harekette bulunmak” (TUUTL, 401)
16. haydattir- *hayda*- “gütmek, kovmak, sürmek” (OIL, 109)
17. iladır- *il*- “asmak, yakalamak, kapmak” (OIL, 117)
18. işontir- “inandırmak, ikna etmek” (ÖTS, 199)
19. itartir- “itmek” (OIL, 126)
20. keçtir- *keç*- “1) geçmek 2) vazgeçmek, feragat etmek” (TUUTL, 246)
21. keltir-/ keltur- “getirmek, neden olmak, doğurmak (ÖTS, 230)
22. kesdir- “kestirmek; sünnet etmek” (ÖTS, 232)
23. kiydir- “giydirmek, takmak” (OIL, 147)
24. ko’ndir- “razı etmek, ikna etmek; kandırmak” (ÖTS, 254)
25. ko’paytir- “1) çoğaltmak, artırmak. 2) çarpma(matematik)” (ÖTS, 255)
26. ko’taytir- *ko’tar*- “kaldırmak” (TUUTL, 252)
27. kuldır- “güldürmek” (ÖTS, 248)
28. kutdir- “bekletmek” (ÖTS, 251)
29. mukofotlandır- *mukofotla*- “ödül vermek, mükafatlandırmak” (TUUTL, 268)
30. o’ldir- “öldürmek” (ÖTS, 522)
31. o’martir- *o’mar*- “çalmak, cebe indirmek” (TUUTL, 374)
32. o’rdir- “örmek, dokumak” (OIL, 196)
33. o’sdir- “yetiştirmek, büyütme” (TUUTL, 375)
34. o’ylaştir- “düşünmek, kafa yormak” (OIL, 200)
35. og’irilaştir- “yokuşa sürmek, güçleştirmek, ağırlaştırmak, zorlaştırmak, karmaşıklaştırmak” (ÖTS, 349)
36. og’işdir- *og’iş*- “çekmek, kaydırmak, yana çekmek” (OIL, 204)
37. olaytir- “kocaman açmak, dışarı fırlamak (göz için)” (OIL, 206)

38. oldir- “**1**) kaybetmek, yitirmek. **2**) **soch-soqol**- saç sakal tıraşı olmak; **rasm**- fotoğraf çektirmek” (ÖTS, 335)
39. orttir- “eklemek, çoğaltmak, artırmak” (ÖTS, 343)
40. osdir- “asmak, yapıştırmak, yerleştirmek” (OIL, 211)
41. otdir- “atmak, vurmak, yutmak, almak” (OIL, 213)
42. oyo’g’landir- “ayaklanmak, kalkmak” (OIL, 216)
43. qamaşdir- *qamaş*- “kamaşmak” (OIL, 233)
44. qantattir- *qantar*- “hayvanı yiyeceğe ulaşamaması için bağlamak, açlığa, susuzluğa terketmek” (OIL, 233)
45. qidir- “aramak, araştırmak, keşfetmek, yola çıkmak” (OIL, 239)
46. qistir- “koymak, sıkıştırmak, tıkmak, kısırmak, tıkamak, araya girmek” (OIL, 242)
47. qiynatdir- *qiyna*- “ıstırap çektirmek, eziyet etmek, işkence etmek, acı çektirmek” (OIL, 242)
48. qizdir- *qizi*- “ısımak, kızmak, alevlenmek” (TUUTL, 384)
49. qo’ndir- “**1**) kondurmak, yerleştirmek **2**) **mec.** takmak, giymek (kafa için) **3**) kurmak, dikmek” (OTIL, 408)
50. qo’şdir- *qo’ş*- “birleştirmek, toplamak, katmak” (TUUTL, 395)
51. qoldir- “**1**) bırakmak, vazgeçmek, terk etmek. **2**) geciktirmek, ertelemek. **3**) geçmek, üstün çıkmak, geride bırakmak, yenmek” (ÖTS, 389)
52. qondir- “doyurmak, tatmin etmek” (TUUTL, 388)
53. qoriştir- *qoriş*- “**1**) birbirine karışmak **2**) *mec.* karışmak, farkı kalmamak, anlaşılmamak, her şeyin birbirine girmesi **3**) bulanmak, boyanmak, batmak” (ÖTS, 391)
54. qotiştir- *qotiş*- “**1**) katlaşmak, sertleşmek **2**) karışmak, birleşmek **3**) ilişki içerisine girmek, katılmak, kaynaşmak” (OIL, 251))
55. qovirtir- *qovur*- “kavurmak, kızartmak, işkence etmek” (OIL, 251)
56. qovuştir- “kavuşturmak, buluşturmak, birleştirmek” (ÖTS,392)
57. quvontir- “eğlendirmek, neşelendirmek, keyiflendirmek; memnun etmek” (ÖTS, 395)
58. sepdir- “serpmek, ekmek, saçmak, püskürtmek” (OIL, 272)
59. sezdir- “hissetmek, sezmek, fark etmek” (OIL, 274)

60. sig'dir- "sığdırmak, kavramak, içermek" (ÖTS, 431)
61. sindir- "kırmak" (ÖTS, 428)
62. singdir- "sindirmek" (ÖTS, 428)
63. so'yintir- *so 'yin*- "sevmek, sevilmek" (OIL, 292)
64. soldir- *sol*- "1) salmak, koymak 2) yumruklamak" (TUUTL, 308)
65. solıştır- "kıyaslamak, karşılaştırmak" (OIL, 294)
66. surıştır- "soruşturmak, tespit etmek" (TUUTL, 310)
67. şodlantir- *şodlan*- "sevinmek" (TUUTL, 359)
68. şopirtir- *şopir*- "karıştırmak, dağıtmak, savurmak" (OTIL, 595)
69. tanıştir- "tanıştırmak" (ÖTS, 448)
70. tegdir- *teg*- "1) dokunmak, değmek 2) kocaya varmak" (TUUTL, 322)
71. tikiltir- *tikil*- "1) dikmek, kurmak 2) göz kırpmadan bakmak, bakakalmak" (OTIL, 88)
72. tiktir- "dikiş dikmek, dikey hale getirmek" (OIL, 319)
73. tiraltir- *tira*- "yaslamak, dayamak" (OIL, 321)
74. to'kdir- *tok*- "dökmek" (TUUTL, 334)
75. to'ldir- "doldurmak" (ÖTS, 465)
76. tug'dir- "doğurtmak" (ÖTS, 464)
77. tutattir- *tutat*- "tütmek, tüttürmek, dumanı çıkmak" (OIL, 336)
78. tuydir- *tuy*- "1) duymak, sezmek 2) ezmek, dövmek" (TUUTL, 330)
79. uloqtir- "atmak, dışarı atmak, fırlatmak" (ÖTS, 467)
80. unutdir- *unut*- "unutmak, hatırlamamak" (OTIL, 291)
81. uqtir- "anlatmak, açıklamak, izah etmek" (ÖTS, 469)
82. urdir- *ur*- "dövmek, yumruklamak, yumruk atmak" (TUUTL, 338)
83. urintir- *urin*- "çabalamak, kalkışmak, denemek" (TUUTL, 337)
84. uruştir- "dövüştürmek, birbirine dönüştürmek" (ÖTS, 469)
85. uyaltir- "utandırmak, mahçup etmek" (ÖTS, 470)
86. uyg'otdir- "uyandırmak, kaldırmak" (OIL, 343)
87. uylantir- "evlendirmek, evlenmek" (OIL, 343)
88. uyuştir- "organize etmek, düzenlemek; kaynaştırmak" (ÖTS, 471)
89. yaqınlaştir- "yakınlaştırmak, yaklaşmak, yakınlaşmak" (OTIL, 130)
90. yedir- "yedirmek, beslemek" (ÖTS, 495)

91. yeldir- “tırısa kaldırmak, hızlı koşturmak” (ÖTS, 495)
92. yig’iştir- “düzenlemek, toparlamak, temizlemek” (ÖTS, 500)
93. yo’pdir- *yo’p-* “1) kapamak, örtmek, kaldırmak 2) tandırda pişirmek, yapıştırmak” (OIL, 369)
94. yo’qtir- “beğenmek, sevmek” (ÖTS, 503)
95. yo’zdir- “yaymak, sermek; yazdırmak” (ÖTS, 505)
96. yugurtir- “koşturmak, sıkıştırmak” (ÖTS, 507)
97. yumdir- *yum-* “yummak” (TUUTL, 367)
98. yurgandır- *yur-* “1) yürümek 2) gitmek, gezmek 3) çıkmak 4) yaşamak 5) işletmek, çalışmak 6) harekete geçmek 7) razı olmak” (OTIL, 92)
99. yuzlaştır- “yüz yüze getirmek, yüzleştirmek” (ÖTS, 510)
100. zeriktir- “canını sıkmak, rahatsız etmek, bunaltmak; bezdirmek” (ÖTS, 517)
101. ziriqtir- “panikle kovmak, dağıtmak” (ÖTS, 154)
102. zo’raytir- *zo’ray-* “güçlenmek, kuvvetlenmek, şiddetlenmek” (OTIL, 167)
103. zoriqdir- “bekletmek” (ÖTS,520)

-Dar-

1. ag’dar- “yıkmaq, devirmek, boşaltmaq, devretmek, döndürmek, içini dışına çıkarmak (mide bulandırmak)” (OIL, 6)
2. axtar- “aramak, bulmaya uğraşmaq” (OIL, 19)
3. qantar- “atı yiyeceklere ulaşamayacağı şekilde bağlamak, aç ve susuz bırakmaq” (OIL, 233)

-ar-/-ir-

1. aytir- *ayt-* “demek, söylemek” (TUUTL, 191)
2. bitir- “bitirmek, tamamlamak” (TUUTL, 209)
3. çiqar- “1) çıkarmak; ihraç etmek. 2) yazdırmak, yayımlamak” (ÖTS, 547)
4. içir- “içirmek” (TUUTL, 239)
5. keçir- “affetmek, bağışlamak, geçirmek” (TUUTL, 246)
6. ko’çir- “1) göç ettirmek, nakletmek. 2) ertelemek, geciktirmek. 3) kopyalamak” (ÖTS, 258)
7. ko’tar- “kaldırmak, havalandırmak, yükseltmek” (ÖTS, 257)

8. o'çir- “1) söndürmek, kapatmak. 2) silmek, kazmak” (ÖTS, 528)
9. oşir- oş- “1) artmak 2) aşır geçmek, aşmak” (TUUTL, 286)
10. pişir- “pişirmek, hazırlamak” (ÖTS, 368)
11. qayir- “bükme, eğme, kıvrım” (ÖTS, 384)
12. qaytar- “dönme, geri gelme, döndürülme” (OIL, 238)
13. qo'par- “kanırmak, sökmek, koparmak” (TUUTL, 394)
14. qoçir- “kaçırmak, gitmek, kaybetmek, kaybolmak” (OIL, 247)
15. qotir- qot- “katılaşmak, sertleşme” (TUUTL, 389)
16. simir- “yudumlamak, emme, çekme” (OIL, 287)
17. supir- “süpürme, sürme; temizleme” (ÖTS, 439)
18. şoşir- “acele ettirme” (TUUTL, 359)
19. tekşir- “1) araştırmak 2) kontrol etme” (TUUTL, 322)
20. topşir- “teslim etme, ulaştırma, verme; yetkilendirme, görev verme; devretme” (ÖTS, 460)
21. tuşir- “düşürme, indirme” (ÖTS, 464)
22. yaşir- “gizleme, saklama” (ÖTS, 494)
23. yigir- “eğirme” (TUUTL, 240)

-KXz-

1. ketkuz- ket- “gitme” (TUUTL, 246)
2. kirgiz- “sokma” (TUUTL, 247)
3. kiygiz- “giyme, takma” (OIL, 147)
4. o'tkaz- “1) geçirme 2) düzenleme, uygulama” (TUUTL, 376)
5. o'tqaz- o'tqaz- “saygı gösterme, başa geçirme, itaat etme” (OIL, 199)
6. qutqaz - “kurtarma” (ÖTS, 395)
7. turg'uz- “ayağa kalkma, durma, dikilme, bekleme, kalma, yükselme” (OIL, 335)
8. tutqiz- (tutqaz-) tut- “tutma” (TUUTL, 332)
9. yetkaz- “ulaştırma, eriştirme; verme, sağlama” (ÖTS, 497)
10. yetkuz- (yetkiz) “ulaştırma, yetiştirme, yetirme” (TUUTL, 225)
11. yo'tqaz- (yo'tqiz) yo't- “yatma” (TUUTL, 227)
12. yurguz- yur- “1) yürüme 2) gitme, gezme 3) çıkmak 4) yaşamak 5) işletme, çalışma 6) harekete geçme 7) razı olma” (OTIL, 92)

-KXr-

1. o'tkar- “**1** geçirmek **2** düzenlemek, uygulamak” (TUUTL, 376)
2. qutqar- “kurtarmak” (ÖTS, 395)
3. sug'ur- “çekmek, koparmak, zorla almak” (OIL, 298)
4. yong'ir- *yon-* “yanmak, alev almak, ateşlemek, parlamak, ışıldamak” (OIL, 369)
5. yutkur- “**1** yutmak, içine çekmek, yiyip bitirmek **2** kaybetmek(yarışmada), elde etmek, kazanç sağlamak” (OIL, 374)

-iz/-uz-

1. oquz- *oq-* “akmak” (TUUTL, 286)
2. tegiz- “değdirmek” (TUUTL, 322)

-sat-

1. ko'rsat- “göstermek” (TUUTL, 252)

-ş-

1. acabsiniş- *acabsin-* “şaşırmak, hayran kalmak” (ÖTS, 23)
2. acraliş- “ayrılmak, bölünmek, yarılmak” (OIL, 7)
3. anqayiş- *anqay-* “ağzı açık kalmak” (TUUTL, 196)
4. arazlaş- *arazla-* “kin beslemek, düşman olmak” (OIL, 14)
5. baqiriş- “bağırarak; haykırmak, çığlık atmak; yüksek sesle konuşmak” (ÖTS, 65)
6. berklaş- *berkla-* (*berkit-*) “kapatmak, örtmek” (OIL, 33)
7. bitiş- “**1** kararlaştırmak, anlaşmak **2** bitişmek, bitişik olmak” (ÖTS, 88)
8. bo'saş- *bo'sa-* “**1** boş olmak, serbest kalmak, bitmek **2** zayıflamak, yumuşamak” (OIL, 41)
9. bo'zlaş- “feryat ederek ağlamak, ağlaşmak” (OTIL, 398)
10. çaplaş- “**1** sıvamak, bulaştırmak **2** sola doğru gitmek, uzaklaşmak” (OIL, 53)
11. çağiriş- “çağırarak, seslenmek; davet etmek” (ÖTS, 544)
12. çiziş- “çizmek, sıraya geçirmek, sıralamak” (OIL, 59)
13. deyiş- “demek, konuşmak, söylemek, anlatmak, varsaymak, aramak” (OIL, 67)
14. dovdıraş- *dovdira-* “sersemlemek, zırvalamak, saçmalamak, kafayı yemek” (OIL, 75)
15. eziliş- *ezil-* “ezilmek, basılmak, sıkışmak” (ÖTS, 145)

16. hisoblaş- “**1**) miktarını belirlemek, hesap yapmak **2**) hesaba katmak, düşünmek” (ÖTS, 174)
17. indaş- “konuşmamak, susmak” (OIL, 119)
18. keliş- “anlaşmak, uzlaşmak, uyuşmak” (ÖTS, 230)
19. kiriş- “başlamak, girişmek” (ÖTS, 235)
20. ko’riş- “**1**) görüşmek. **2**) selamlaşmak” (ÖTS, 256)
21. kukulaş- “guguklamak” (OIL, 156)
22. kuliş- “kıkırdamak, gülüşmek, pis pis gülmek” (ÖTS, 248)
23. o’ldiriş- “öldürmek, vurmak, katletmek” (TUUTL, 373)
24. o’lturiş- “oturmak, birlikte oturmak” (OTIL, 152)
25. o’pkalaş- *o’pkala*- “darılmak, küsmek” (ÖTS, 523)
26. o’tquziş- “gerçekleştirmek, düzenlemek; itmek” (ÖTS, 526)
27. o’ylaş- “düşünmek, fikir alışverişinde bulunmak” (TUUTL, 373)
28. o’ynaş- “**1**) oynamak **2**) ciddi olmayan ilişkilerde bulunmak **3**) evlilik dışı ilişkilerde bulunmak” (OTIL, 144)
29. oldinlaş- “ilerlemek” (OIL, 206)
30. oralaş- “**1**) Karışmak, katılmak. **2**) birleşmek, bir araya gelmek. **3**) araya girmek, müdahil olmak” (ÖTS, 39)
31. otiş- “karşılıklı ateş etmek” (TUUTL, 285)
32. piçoqlaş- “ihnet etmek, bıçaklamak” (OIL, 223)
33. qaraş- “bakışmak, yardımlaşmak” (ÖTS, 382)
34. qaytiş- “dönmek, geri gelmek, döndürülmek” (OIL, 238)
35. qiziş- “kızışmak, yanmak, çok sinirlenmek, ısınmak, ısıtmak” (OIL, 244)
36. qo’ltiqlaş- “desteklemek, tutmak” (OIL, 244)
37. qo’riş- “**1**) birbirine karışmak **2**) *mec.* karışmak, farkı kalmamak, anlaşılmamak, her şeyin birbirine girmesi **3**) bulanmak, boyanmak, batmak” (ÖTS, 391)
38. qo’şiliş- “toplanmak, katılmak, bir araya gelmek” (OTIL, 418)
39. qoliş- “**1**) kalmak. **2**) kıyasen aşağı kalmazlık, diğerinden aşağı olmamak, daha kötü olmamak” (ÖTS, 389)
40. qotiş- “**1**) katılaşmak, sertleşmek **2**) karışmak, birleşmek **3**) ilişki içerisine girmek, katılmak, kaynaşmak” (347)

41. quçoqlaş- “kucaklaşmak” (ÖTS, 396)
42. quvoniş- *quvon*- “sevinmek” (TUUTL, 390)
43. sekinlaş- “yavaşlamak, hız kesmek” (ÖTS, 421)
44. siypaş- “sıvazlamak, okşamak” (OIL, 290)
45. so’raş- “selamlaşmak” (TUUTL, 312)
46. so’yiniş- *so’yin*- “sevmek, sevilme” (OIL, 292)
47. so’zlaş- “konuşmak, sohbet etmek” (ÖTS, 443)
48. sog’iniş- *sog’in*- “özlemek, arzulamak, gözünde tutmek” (OIL, 293)
49. şoşiliş- *şoşil*- “acele etmek” (TUUTL, 359)
50. taniş- “tanışmak” (ÖTS, 448)
51. tarqaliş- “birbirinden ayrılmak; karşılıklı olarak yayılmak” (ÖTS, 450)
52. tegiş- “rahatsız etmek, münakaşa etmek, sıkıştırmak” (OIL, 314)
53. tenglaş- “denkleşmek, eşit olmak, eşleşmek, kafa kafaya gelmek” (OIL, 316)
54. termuliş- *termil*- “bakakalmak, iç çekerek bakmak” (OTIL, 73)
55. tinçiş- *tinçi*- “sakinleşmek, yatışmak” (ÖTS, 457)
56. tipirlaş- “çirpınmak, pır pır etmek” (ÖTS, 457)
57. tiriş- “**1** gayret etmek, çabalamak, didinmek **2** buruşma, kırışmak” (ÖTS, 457)
58. tiziliş- “dizmek, sıralamak, listelemek, sıraya koymak” (OIL, 322)
59. to’qnaş- “çarpmak” (TUUTL, 334)
60. tutaş- “bitişmek” (TUUTL, 332) туташ
61. uçraş- “karşılaşmak, rastlamak, buluşmak” (ÖTS, 472)
62. unaş- “nişanlamak” (TUUTL, 337)
63. uruş- “**1** dövüşmek **2** harp etmek, savaşmak **3** sövmek” (TUUTL, 337)
64. uyuş- “uyuşmak, birleşmek” (TUUTL, 339)
65. yaqinlaş- “yakınlaşmak” (ÖTS, 491)
66. yayo’vlaş- “yürüyerek gitmek” (OIL, 363)
67. yo’qtiriş- *yo’qtir*- “**1** yakmak, ateşlemek, açmak **2** beğenmek, hoşlanmak” (OIL, 369)
68. yo’rlaş- *yo’rlaqa*- “sarılmak, şımartmak, dozunu kaçırmak” (OIL, 82)
69. yo’tsiraş- *yo’tsira*- “yadırgamak” (TUUTL, 227)
70. yuguriş- “koşmak, koşuşturmak, acele etmek” (OIL, 372)

71. yuliş- “yolmak, koparmak, çekip almak, çekmek” (OIL, 372)

-n-

1. açın- “acımak” (TUUTL, 200)
2. aldan- “aldanmak” (TUUTL, 193)
3. alışın- “değişmek; geçmek” (ÖTS, 29)
4. artın- “kurulanmak, yıkandıktan sonra yüzünü vs. silmek” (ÖTS, 41)
5. aylan- “**1**) etrafında dönmek, devretmek **2**) gezmek, dolaşmak” (ÖTS, 53)
6. azoblan- “acı çekmek, eziyet çekmek; canı sıkılmak” (ÖTS, 56)
7. bilin- “belirmek, belli olmak, görünmek, ortaya çıkmak” (ÖTS, 84)
8. biqin- “saklanmak, pusuya yatmak” (OIL, 37)
9. bo’g’izlan- “boğazlanmak, kesmek (*at, koyun vs.*)” (ÖTS, 108)
10. bo’lin- “**1**) bölünmek, parçalanmak, kısımlara ayrılmak **2**) olunmak” (ÖTS, 105)
11. bo’rtin- *bo’rt*- “büyümek, kabarmak, filizlenmek, ortaya çıkmak” (OIL, 41)
12. boşlan- “başlamak, yönetmek, başlatmak” (OIL, 45)
13. bog’lan- “bağlanmak, birleşmek” (ÖTS, 95)
14. buklan- *bukla*- “katlamak, kapamak” (OIL, 48)
15. burkan- “sarınmak, sıkı giyinmek” (ÖTS, 100)
16. cilin- *cil*- “kıpırdamak, hareket etmek, ilerlemek” (OIL, 131)
17. cuftlan- “yan yana getirmek, eşleştirmek, çiftleştirmek, birleştirmek, bir araya getirmek” (ÖTS, 214)
18. çalin- “**1**) *müz*. çalınmak **2**) çelinmek **3**) kapılmak, müptela olmak” (ÖTS, 543)
19. çeklan- *çekla*- “sınırlamak, kısıtlamak” (TUUTL, 351)
20. ço’qin- “azar azar yemek, tatmak, göz atmak” (OIL, 60)
21. deysin- “oyalanmak, boşa durmak” (OIL, 68)
22. dimlan- “kendi suyunda pişirmek, demlenmek, olgunlaşmak (meyve, sebze için)” (OIL, 70)
23. erin- “erinmek, tembellik etmek, üşenmek” (ÖTS, 141)
24. erkalan- “şımarmak, nazlanmak” (ÖTS, 142)
25. eşin- “soyunmak, üstünü çıkarmak” (ÖTS, 498)
26. g’ariblan- “**1**) kimsesiz kalmak, garip kalmak **2**) çaresiz kalmak, fakirleşmek” (OIL, 438)

27. g'icin- "tavır yapmak, surat asmak" (OTIL, 444)
28. hayfsin- "acımak, merhamet duymak" (OIL, 109)
29. hozırlan- "hazırlanmak" (ÖTS, 174)
30. huşlan- "beğenmek, hoşlanmak" (OIL, 359)
31. ilin- "takılmak, yakalanmak; tutunmak" (ÖTS,180)
32. ingran- *ingra*- "inlemek, inildemek" (TUUTL, 235)
33. isin- "ısınmak" (OIL, 124)
34. istalin- "istenmek, araştırılmak, aranmak" (ÖTS, 192)
35. işlan- "kullanılmak, faydalanılmak; işlenmek" (ÖTS, 199)
36. izzatlan- "saygı görmek, hürmet edilmek" (ÖTS, 198)
37. kiyin- "giyinmek" (ÖTS, 236)
38. ko'rin- "görünmek, gözükme" (ÖTS,256)
39. kuçan- "gayret sarf etmek, çok uğraşmak, çabalamak, güç harcamak, kendini zorlamak" (ÖTS, 252)
40. kuçlan- "güçlenmek, kuvvetlenmek, güç almak" (ÖTS, 252)
41. kulin- *kul*- "gülmek, gülümsemek" (OIL, 156)
42. mixlan- "çivilenmek, çakılmak, mihlanmak, tutturulmak" (ÖTS, 295)
43. mukofatlan- *mukofatla*- "ödül vermek, mükafatlandırmak" (TUUTL, 268)
44. naticalan- "neticelenmek, sonuca varılmak" (OIL, 187)
45. o'ngran- "düzelme, iyileşme" (ÖTS, 523)
46. o'rgan- "öğrenme" (TUUTL, 374)
47. o'tin- "yalvarmak, dilenme, rica etmek" (ÖTS, 525)
48. olin- "almak, ele geçirmek, tutmak, sahip olmak, karşılamak, edinme" (OIL, 205)
49. oqlan- "**1**) beyazlamak **2**) aklanmak, beraat etmek, temize çıkmak" (ÖTS, 341)
50. oşiqin- "acele etmek, telaşlı olmak" (OIL, 212)
51. otlan- "hazırlanmak" (ÖTS, 345)
52. oxtarin- *axtar*- "aramak, bulmaya uğraşmak" (OIL, 19)
53. parçalan- "**1**) parça parça olmak **2**) bölünme, dağılma" (TUUTL, 289)
54. parçınlan- "çakılmak, mihlanmak" (ÖTS, 359)
55. qaran- "bakmak, dikkatlice bakmak, göz atmak, gözlemek, beklemek" (OTIL, 245)

56. qarşılan- *qarşıla*- “karşılamaq, karşısına çıkmak” (TUUTL, 382)
57. qilin- *qil*- “kılmak, yapmak, etmek” (TUUTL, 385)
58. qımtin- “kıstırmak, sıkıştırmak, kımıldamak, hareket etmek” (OTIL, 295)
59. qışin- “maddi anlamda zorluk çekmek, sıkışmak, tereddütte kalmak” (OIL, 241)
60. qızarin- “kızarmak, kırmızıya yakın renge bürünmek, utanmak” (OTIL, 276)
61. qorong’ılan- “kararmak, karartmak, karanlık olmak” (ÖTS, 391)
62. qulflan- “kilitlemek” (OIL, 252)
63. ruhlan- “canlanmak, şenlenmek” (TUUTL, 297)
64. saqlan- “korunmak, saklanmak, gizlenmek” (ÖTS, 417)
65. sezin- “hissetmek, sezmek, fark etmek” (OIL, 274)
66. sig’in- “sığınmak, tapmak” (TUUTL, 306)
67. sihran- *sehr*- “büyülemek” (TUUTL, 304)
68. silkin- “sallanmak, silkelenmek; sarsılmak” (ÖTS, 427)
69. sirlan- “yağlı boyayla boyamak, sırlamak, gümüş rengine boyamak” (OIL, 289)
70. siylan- *siyla*- “saygı göstermek, ikram etmek, ağırlamak” (TUUTL, 305)
71. so’kin- “sövünmek” (TUUTL, 311)
72. so’yin- “sevmek, sevilme” (OIL, 292)
73. solin- “konmak, yerleşmek” (ÖTS, 433)
74. suqlan- “kötü gözle bakmak, arzulamak” (OIL, 299)
75. suyan- “desteklemek, arkasında durmak” (OIL, 301)
76. şopirin- “hoplamak, zıplamak” (OIL, 283)
77. tahqırlan- *tahqırla*- “hakaret etmek” (TUUTL, 321)
78. takrorlan- “tekrarlanmak” (ÖTS, 446)
79. taqin- “takmak, koymak, eklemek, giymek” (OIL, 308)
80. taşlan- “atılmak, bırakılmak” (ÖTS, 452)
81. taxlan- “stoklamak, yığmak” (OIL, 313)
82. tayan- “dayanmak, yaslanmak, karşı koymak” (OIL, 314)
83. tayinlan- “tayin olmak, atanmak” (ÖTS, 452)
84. tebran- “sallanmak, silkelenmek” (ÖTS, 453)
85. tinşizlan- “huzursuzlanmak, rahatsız olmak” (OIL, 320)

86. tiqin- *tiq-* “tıkmaq, tıqmaq, saplamak” (TUUTL, 327)
87. tıslan- “geri geri gitmek, arkaya doğru hareket etmek” (OIL, 322)
88. to'lg'an- “dönmek, kıvrınmaq, bükülmək, titremək” (OIL, 324)
89. to'yin- “doymaq, dolmaq, yeteri kadar almış olmak” (OIL, 327)
90. toblan- *tobla-* “tavlamak, kızdırmak” (TUUTL, 327)
91. tortin- “çekinmek, utanmaq” (ÖTS, 461)
92. totin- *tot-* “tatmaq” (TUUTL, 329)
93. tovlan- “parlamak, ışıldamak, parıldamak” (ÖTS, 461)
94. turlan- “çeşitlendirmək, donattırmək, birleştirmək” (OIL, 335)
95. turtin- “çarpılmək, itilmək, morarmək, dürtülmək” (OIL, 335)
96. tuşun- “düşünmək, anlamək” (TUUTL, 332)
97. tutin- “**1**) tutmaq, bir işe becermeye başlamak, tutunmaq **2**) dostluk, kardeşlik ilişkisi kurmaq” (OTIL, 208)
98. tuzatin- “birinin görüşünü düzeltmek” (OIL, 338)
99. tuzuklan- “ayarlamak, düzeltmek” (OIL, 338)
100. urin- “çabalamaq, kalkışmaq” (ÖTS, 469)
101. uşlan- *uşla-* “**1**) tutmaq, avuçlamak **2**) yakalamak, tutuklamak” (TUUTL, 339)
102. uylan- “evlenmek” (TUUTL, 335)
103. xo'rlan- “rezil olmak, aşağılanmaq” (ÖTS, 488)
104. yalin- “yalvarmaq, rica etmek” (ÖTS, 490)
105. yalpog'lan- “yayılmək; yassı duruma gelmek” (ÖTS, 490)
106. yangilan- “yenilenmek; deęiştirilmək” (ÖTS, 491)
107. yaşirin- *yaşir-* “gizlemek, saklamak” (ÖTS, 494)
108. yo'pin- “kapanmaq, örtünmek” (ÖTS, 502)
109. yuqorilan- “yükselmək, yukarı çıkmək” (OIL, 373)
110. yurin- *yur-* “**1**) yürümək **2**) gitmek, gezmek **3**) çıkmək **4**) yaşamək **5**) işletmek, çalışmaq **6**) harekete geçmek **7**) razı olmak” (OTIL, 92)
111. yuvin- “yıkılmək, aşınmaq” (ÖTS, 509)
112. ziynatlan- “süslenmek” (ÖTS, 518)

-msira-

1. kulimsira- “gülümsemək” (ÖTS, 248)

-nKira-

1. bosinqira- “uykuda bağırmak ya da konuşmak” (OIL, 46)
2. botinqira- “hafifçe batmak” (OIL, 46)
3. esankira- “şaşırmak, apışıp kalmak” (TUUTL, 364)
4. ko'tarilingira- *ko'taril-* “1) kaldırılmak, havalandırılmak. 2) yükseltmek, artırılmak” (ÖTS, 257)
5. o'grayinqira- *o'gray-* “kaş çatmak, dik dik bakmak” (OIL, 196)
6. oçilingira- *oçil-* “açılmak” (TUUTL, 285)
7. qızanqira- *qizarin-* “kızarmak, kırmızıya yakın renge bürünmek, utanmak” (OTIL, 276)
8. tutilinqira- “kekelemek, duraksamak” (OIL, 337)
9. uyalinqira- *uyal-* “utanmak, mahçup olmak” (ÖTS, 470)

Fiilden Fiil Yapan Ekler			İsimden Fiil Yapan Ekler		
-a- : 6	-Dir- :103	-msira- : 1	+a- : 25	+i- : 13	+la- : 123
-Ka- : 5	-Dar- : 3	-nkira- : 9	+(a)r- : 13	+illa-/+ulla- : 19	+lan- : 88
-i- : 6	-ar-/ir- : 23		+(a)y- : 24	+(i)t-/ot- : 3	+laş- : 22
-iK- : 7	-KXz- : 12		+cira- : 1	+na- : 2	+lat- : 2
-la- :3	-KXr- : 5		+Da- : 6	+ra- : 7	+lantir- : 1
-sa- : 1	-iz-/uz- : 2		+Ka- : 4	+sa-/si- : 7	+sin- : 6
-ta- : 1	-sat- : 1		+Kar- : 5	+sit- : 2	+iK- : 6
-l- : 130	-ş- : 71		+Ki- : 3	+sira- : 6	
-t- : 83	-n- : 112		+Kira- : 1	+şa-/şi- : 2	

Metinde tespit edilen fiil türetim eklerinin sayısı yukarıdaki tabloda görüldüğü gibidir.

SONUÇ

Özbekçede fiil türetmek için semantik ve morfolojik olmak üzere iki temel yöntem bulunmaktadır. Semantik yöntemde sözcüklerin birleşimiyle fiiller türetilirken, morfolojik yöntemde ekler aracılığıyla türetim sağlanmaktadır. Birleşme yoluyla fiil türetiminde isim + yardımcı fiil ve fiil + fiil şeklinde iki tür birleşim vardır. Özbekçede birleşme yoluyla fiil türetimi yaygın olsa da ekler yoluyla fiil türetimi çok daha fazladır.

Türetime en çok katkı sağlayan isimden fiil yapım ekleri +a-, +ay-, +illa-/+ulla-, +la-, +lan-, +laş-, +lantir, +laştir- iken türetime katkısı az olan, pasif isimden fiil yapım ekleri ise şunlardır: +ar-/+r-, +cira-, +Da-, +Ka-, +Kar-, +Ki-, +Kira-, +i-, +ira-, +(i)t-/+ot-, +na-, +ra-, +sa-/+si-, +sit-, +sira-, +şa-/+şi-, +sin-, +iK-, +lat-.

Türetime en çok katkıda bulunan fiilden fiil yapım ekleri -l-, -t-, -Dir-, -ş-, -n-, -nkira- iken türetime katkısı az olan, pasif fiilden fiil yapım ekleri de şunlardır: -a-, -Ka-, -i-, -iK-, -la-, -msira-, -sa-, -sat-, -iz-/uz-, -Dar-, -ar-/ir-, -KXz-, -KXr-.

Özbekçede fiil türeten eklerin sayısı diğer eklere nazaran daha azdır ve bu eklerin çoğunluğu artık yeni fiiller türetmediği için türetim işlevi açısından pasif durumdadır diyebiliriz. Fakat -la-, -lan-, -laş-, -laştir gibi fiil türeten ekler hâlâ yeni fiiller oluşturduğundan aktif eklerdir. Bu aktifliği de -la ekinin sağladığı açıkça ortadadır.

En eski ve en işlek türetim eklerinin başında gelen +la ekinin hem isimlerden hem de fiillerden fiil türettiği bilinmektedir. Çok işlek olan bir ek olduğundan dolayı birçok varyantı bulunmaktadır. Ergin'in de açıklamış olduğu üzere değişiklikler, özellikle işlek eklerde meydana gelmektedir. Pasif durumda olan ekler benliklerini yitirip zamanla kökün parçası hâline geldiğinden donmuş olarak kalır ve değişmezler (Ergin, 2019:232).

Özbekçede taklidi seslerden ve ünlem bildiren ifadelerden fiil türetmek, en yaygın kullanılan yöntemlerin başında gelmektedir. Taklidi sesler aracılığıyla fiil türetimi denildiğinde aklımıza pikirda-, xirilla-, yarqira- gibi isimden türeyen fiiller gelse de Mirtociyev, birçok Türk dilinde bulunan bar-, kel-, ket-, bur-, qaç- qar- gibi kök halindeki fiillerin temelinde de ses olduğunu düşünür (Mirtociyev, 2017:61).

Fiil türeten ekler, eklendiği kök ya da gövdelere farklı birçok anlamlar yüklemektedir. Buna karşın bazı ekler de çoğu zaman aynı veya benzer anlamları karşılayabilir. Genel olarak türetim eklerinin yüklediği anlamları şu şekilde açıklayabiliriz:

Eklerin büyük çoğunluğu kök ya da gövdedeki durumun, olayın, özelliklerin görülmesi ya da ortaya çıkışıyla ilgili fiiller türetir (+a-, +ar-, +ay-, +Da-, +Ka-, +Kar-, +Ki-, +K-, +na-, +sa-, +si-, +şa-, -Ka-, -la-). Bazı ekler özellikle taklidi seslere eklenerek o seslerin çıkışını ifade eden fiiller türetir (+i-, +illa-, +ir-, +ira-, +kir-, +ra-

, +şi-). +sira- eki anlamsal olarak diğerlerinden biraz ayrılır. Bu ek eklendiği sözcüğe olan ihtiyacı, isteği ve hatta eksikliği, yetersizliği ifade eder. Çok örneği olmayan +msira- eki sözcükteki durum, olaya benzemeyi ya da yapar gibi davranmayı ifade eder. +la- eki birden fazla anlam yükleyen en aktif isimden fiil yapma ekidir. Eklendiği sözcükle uyumlu olarak söz konusu durum veya olayın görülmesi, sözcükteki nesnelerin kullanımı, sözcükteki özelliklerin gösterilmesi, taklidi seslerin ortaya çıkması gibi anlamları karşılar. Bazı ekler fiillere tekrar, pekiştirme gibi özellikler yükler, sözcükteki anlamı sürdürür. (-a-, -i-, -K-). Bazı ekler dönüşlü anlam ifade eder. Eylemi kendi kendine yapma, durum ve olayları kişinin kendisinin deneyimlemesi vb. anlamları karşılar (+lan-, -n-, +sin-, -nkira-). -l- eki eylemi yapan kişinin belli olmadığı, edilgen anlamları yükler (Bu edilgen anlamı bazen -n- eki de verebilir). Bazı ekler eylemin birlikte ya da karşılıklı gerçekleştirildiği anlamı yükler (+laş-, -ş-). Bazı ekler eylemin bir başkası tarafından yaptırıldığını ifadeleyen ettirgen anlamı yükler (+sit-, -sat-, +lat-, -t-, -Dir-, -Dar-, -KXz-, -KXr-, -ar-/-ir-, -iz-/-uz).

İncelediğimiz metinde fiilden fiil yapan eklerden en çok çatı eklerinin (edilgen, dönüşlü, ettirgen) kullanıldığını gördük. Fiildeki eylemi gerçekleştiren kişi/kişiler ve gerçekleştirilen eylem arasındaki ilişkiyi belirten bu çatı ekleri Özbekçede derece kategorisi ekleri olarak adlandırılır. Bu eklerden örneğine en çok rastladığımız -l- ekidir. Diğer derece kategorisi eklerinin de örnekleri de fazladır. Bazı fiilden fiil türeten eklerin sadece bir iki örneğine rastladık (-la-, -sa-, -ta-, -msira-, -sat-, -iz-/-uz-). Bu ekler artık yeni fiil türetmediğinden türetime katkısı olmayan eklerdir. Bu tarz ekler türetim özelliğini yitirdiği için zamanla eklendikleri köklerle bütünleşir ve bağımsız ekler olmaktan çıkarlar.

İncelediğimiz metinde isimden fiil yapan eklerden örneğine en çok rastladığımız şüphesiz +la- ekidir. Eski Türkçeden beri işlekliliğini koruyan bu ek, fiil türetimine en çok katkı sağlayan ektir diyebiliriz. +la- ekini bünyesinde barındıran +lan- ve +laş- eklerinin de örnekleri çoğunluktadır. Metinde bazı isimden fiil türeten eklerin bir ya da birkaç örneğine rastlayabildik (+cira-, +Ki, +Kira-, +na-, +ra-, +sit-, +şa-/+şi-, +lat-, +lantir-). Bizce bu ekler de tıpkı sayılı örneğine rastladığımız fiilden fiil türeten ekler gibi yeni fiiller türetmediğinden zaman içinde ek olma özelliklerini yitirmektedir.¹⁰

¹⁰ Aslında Hociyev +lantir- ve +laştir- eklerinin Rusların etkisiyle Özbekçeye giren aktif isimden fiil türetim ekleri olduğunu söylemiştir (Hociyev, 1989: 88). Fakat biz incelediğimiz eserde +laştir- ekinin örneğine rastlayamadık, yalnızca +lantir- ekinin bir örneğini tespit ettik (ogohlantir-).

KAYNAKÇA

- Abdurrahmanov, G.- Shukurov, Sh.- Mahmudov, Q. (2008). *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi*. O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati Nashriyoti. Taşkent.
- Abdurrahmanov, G.- Mamajonov, S. (2002). *O'zbek Tili va Adabiyoti*. O'zbekiston. Taşkent.
- Ahmedov, B. (1997). Özbekler, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. S. 127. Temmuz.
- Banguoğlu, T. (1988). Türkçede Tekerrür Fiilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1956*. 2. Baskı. Ankara.
- Buran, A.- Alkaya, E. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Akçağ Yay.
- Dilaçar, A. (1964). *Türk Diline Genel Bir Bakış*. Ankara.
- Eckmann, János (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Hazırlayan. O. F. Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. çev. Günay Karaağaç. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation :A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston, Brill.
- Ergin, M. (2019). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul.
- Gabain, A. Von. (1988) *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın. Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- G'ulamov, A. G. (1954). *Fe'l*. Taşkent.
- Hacıeminoğlu, N. (1992) *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Hociyev, A. (1973). *Fe'l*. Taşkent.
- Hociyev, A. (1989). *O'zbek Tili So'z Yasalishi*. Taşkent.
- Jamalcanov, H. (2005). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Taşkent.
- Johanson, Lars. (2018). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkiler*. çev. Nurettin Demir. Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- Kadiri, A. (2019). *Ötgen Künler*. çev. Ahsen Batur. İleri Yay. İstanbul.
- Kamilova, X.-Şoabdurrahmanov, Ş.-G'oziyev, H. (1957) *Hozirgi Zamon O'zbek Tili*. O'zbekiston Ssr Fanlar Akademiyasi Nashriyoti. Taşkent.

- Karimov, B. (2013). Dunyoning buyuk romanlari: Abdulla Qodiriy. *O'tkan Kunlar, Jahon Adabiyati*. S. 4. Nisan.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- Madvaliyev, A. (2006-2008). *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat İlmıy Naşriyoti. Taşkent.
- Matjon, S.- Sariyev, Sh. (2005). *O'zbek Adabiyoti*. Taşkent.
- Merhan, A. (2006). Abdulla Qodiriy ve Özbek Romanının Doğuşu. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S.20.
- Mirtociyev, M. (2017). *Turkiy Tub So'zlar Tadqiqi*. Taşkent.
- Öztürk, Rıdvan. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. TDK Yay. Ankara.
- Öztürk, Rıdvan. (2011). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Çizgi Kitabevi. Konya.
- Paçacıoğlu, Burhan. (2011). +sıra-/+sire- Ekinin Morfolojik Yapısı ve İşlevleri Üzerine, *TÜBAR-XXX-*, 2011-Güz.
- Reşetâv, V. V.- Şâabdûrahmanâv, Ş. (1978). *Özbek Dialektâlâgiyasi*. Taşkent.
- Saray, Mehmet (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul.
- SCHÖNIG, C. (1999). The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications. çev. İsa Sarı. *Dil Araştırmaları*. S. 12/Bahar 2013.
- Serebrennikov, B. A.- Gadjeiva, N. Z. (2018). Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihi Grameri, çev. T. Hacıyev- M. Öner. TDK Yay. Ankara.
- Tekin, T.- Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri*. Simurg Yay. İstanbul.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9. Ankara.
- Togan, A. Zeki Velidi(1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. 1. Cilt. 2. Baskı. İstanbul.
- Turniyozov, N.- Rahimov, A. (2006) *O'zbek Tili*. Semerkand.
- User, Hatice Şirin. (2020). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Bilge Kültür Sanat. İstanbul.
- Üşenmez, E., (2016). Modern Özbek Türkçesinin Oluşumu. *Turkish Studies*. Ankara.
- Üşenmez, E., Boltabayev, S. ve Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kültür Sanat Yayınları.
- Wurm, Stefan. (1989) Özbekçe. *Türk Dünyası Araştırmaları*. S. 62. Ekim.

Yaman, Ertuğrul. (1994) Özbekçe Üzerine Birkaç Söz, *Türk Dili*. S. 506.